

*Fidan Ələkbərova**

ELEKTRON İMZANIN KOMMERSİYA ƏMƏLIYYATLARINDA İSTİFADƏSİ: HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏ VƏ PRAKTİKİ BOŞLUQLAR

Annotasiya

Kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı daha sürətli və operativ sənədləşmənin aparılmasında elektron imzadan istifadə böyük rol oynayır. Sürətlə inkişaf edən internet texnologiyaları vasitəsilə müqavilə və bu kimi digər sənədlərin təsdiqlənməsi, o cümlədən ticarətin ən müasir növü hesab edilən elektron ticarətin idarə olunması bu sahədə qanuni tənzimləməni də zəruri edir. Hazırkı məqalə elektron imza anlayışının qanunvericilikdə yerini müəyyən edir, kommersiya əməliyyatlarının elektron qaydada həyata keçirilməsi, elektron ticarətin qanunvericilikdə tənzimini və mövcud praktiki boşluqları və çatışmazlıqları araşdırır, eləcə də bu mövzuda Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericilik aktları ilə beynəlxalq sənədlər və xarici ölkələrin tənzimləmələrini müqayisəli təhlil edir. Məqalədə, həmçinin, elektron imzanın tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan qanunvericiliyinə dəyişikliklər üçün bir sıra təkliflər irəli sürülür.

Abstract

The use of electronic signatures plays an important role in faster and operative documentation in commercial transactions. The approval of contracts and other similar documents through the rapidly evolving Internet technologies, as well as the management of e-commerce, which is considered the most modern type of commerce, also necessitates legal regulation in this area. This article defines the concept of electronic signature in the legislation, examines the implementation of electronic commercial transactions, regulation of e-commerce in legislation and existing practical gaps and shortcomings, as well as a comparative analysis of existing legislation and regulations of foreign countries. The article also makes a number of proposals for changes in the legislation of Azerbaijan in connection with the introduction of electronic signatures.

Contents

Giriş.....	167
I. Elektron imza nədir?.....	169
A. Yaranma tarixi və əhəmiyyəti	169
B. Anlayışı və hüquqi qüvvəsi.....	170
C. Funksiyaları və elementləri.....	173
D. İşləmə mexanizmi və növləri.....	174

* Bakı Dövlət Universiteti, LL.B. 2018.

II. Elektron imzanın sertifikatlaşdırılması zəruridirmi?	177
A. Sertifikatlaşdırmanın əhəmiyyəti və sertifikata dair tələblər	177
B. Sertifikatın verilməsi qaydası və sertifikat mərkəzləri.....	180
III. Elektron imza sahibi kimdir?	182
A. Elektron imza sahibi hesab olunan şəxslər, onların hüquq və öhdəlikləri.....	182
B. E-imzanın başqa şəxslər tərəfindən istifadə edilməsi	184
IV. Elektron sənəd nədir?	185
A. Elektron sənəd anlayışı.....	185
B. Elektron müqavilələr elektron sənədlərin növü kimi	187
C. Elektron sənədin məxfiliyi və təhlükəsizliyi	189
V. Elektron ticarət nədir?	190
A. E-ticarət anlayışı və əhəmiyyəti	190
B. E-ticarət müqavilələrinə dair tələblər	193
C. Beynəlxalq e-ticarət	195
VI. Elektron imzanın Azərbaycan Respublikasında, beynəlxalq sənədlərdə və xarici ölkələrin qanunvericiliklərində tənzimlənməsi	197
A. Azərbaycan Respublikasında elektron imzadan istifadə	197
B. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi.....	199
C. Avropa İttifaqında elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi.....	200
D. Amerika Birləşmiş Ştatlarında elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi	201
E. Rusiya Federasiyasında e-imza.....	202
F. Türkiyə Cümhuriyyətində e-imza.....	203
Nəticə.....	204

Giriş

A zad sahibkarlıq mühitində ticarət subyektlərinin apardığı saysız-hesabsız sənədləşmə və razılaşmalar, eləcə də digər növ əməliyyatların mümkün ən qısa zamanda həyata keçirilməsində texnoloji innovasiyalar böyük rol oynayır. İnternet texnologiyalarının həyatımızın

ayrılmaz parçasına çevrildiği bir dövrdə işlərin elektron qaydada daha sürətli və operativ həyata keçirilməsində elektron imzadan (*bundan sonra "e-imza"*) istifadənin əhəmiyyəti danılmazdır. E-imza və onun əhəmiyyətindən bəhs etməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya əməliyyatlarında edilən hər bir yazılı razılaşmanın və əməliyyatın etibarlılığını təmin etmək üçün imza ən uyğun vasitə hesab olunur.

İmzanın əhəmiyyəti cəmiyyətə qədim zamanlardan məlum olmuş və ilk dövrlərdən bəri geniş istifadə olunmuşdur. Əl imzasının yaradılma tarixi qədim Roma dövrünə təsadüf edir. Sənədin sonuna imza qoymaq identifikasiya üsulu kimi bizim eradan əvvəl 349-cu ildən istifadə olunurdu. O dövrdən günümüzədək sənəd üzərində şəxsiyyəti təsdiqləmək və niyyəti ifadə etmək üçün özünə xas yazı işarəsindən, yəni imzadan istifadə etmək, 1400 ildir ki, dəyişməz olaraq qalmışdır.¹ Günümüzdə imza özünün hər kəsə məlum olan adı əl yazısı üsulunu dəyişərək bir qədər də irəli getmiş və texnoloji üsullardan istifadə edərək e-imza şəklini almışdır.

E-imzanın kommersiya əməliyyatlarına tətbiqi və texnoloji yeniliklər nəticəsində ticarətin "uzaqdan" idarə edilə bilməsinin mümkünlüyü özlüyündə e-ticarətin inkişafına təkan yaratmışdır. Hazırda dünyada e-ticarət geniş istifadə olunmaqdadır və təkmilləşməyə, özündə daha geniş sahələri əhatə etməyə davam edir. Aydın olur ki, texnologiyanın inkişafı, e-imzadan istifadə və ticarətin yeniliklərə ayaq uydurması bir-biri ilə vəhdət şəklində mövcud olmuşdur. E-imzanın mövcudluğu e-ticarətə təkan yaratdığı kimi, e-ticarətin olmadığı bir mühitdə də e-imzanın geniş tətbiqi və təkmilləşdirilməsi mənasız olardı.

Lakin hər yenilik və tərəqqi prosesində olduğu kimi, bu sahə də özündə bir sıra boşluqları, o cümlədən çatışmazlıq və inkişaf etdirilməsi zəruri olan yönləri ehtiva edir. Belə ki, e-imzadan istifadə ilə əlaqədar bir sıra suallar ortaya çıxa bilər. Müasir texnologiyalar dövründə e-imzanın istifadə edilməsi təqdirəlayiq haldır, lakin bu qaydada imza bütövlükdə əl imzasını əvəzləyə bilirmi? Əgər bu sualın cavabı müsbətdirsə, hazırda bütün dünya üzrə qlobal qaydada e-imzaya keçilməməsinin səbəbi nədir? Qanunvericilik e-imzanın istifadəsi sahəsini yetərinə tənzimləyirmi? Bu sahədə hansı çatışmazlıqlar vardır?

Məqalənin əsas məqsədi yuxarıda qeyd olunan suallara cavab tapa bilməkdir. Belə ki, məqalədə e-imzanın anlayışı və hüquqi mahiyyəti təsvir olunur, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi aspektində e-imzanın tətbiqində yarana biləcək çətinlik və boşluqlar təhlil olunur, eyni zamanda

¹ David Fillingham, A Comparison of Digital and Handwriting Signature (1997), burada bax: <http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/student-papers/fa1197-papers/fillingham-sig.html>.

beynəlxalq və xarici praktikaya istinadlar edilərək bu sahədə qlobal vəziyyət müqayisəli təhlil edilir.

I. Elektron imza nədir?

A. Yaranma tarixi və əhəmiyyəti

E-imza barədə ilkin ideyaların yaranması tarixi XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrdə sözügedən anlayış geniş konseptdə istifadə olunurdu və müxtəlif yeni üsullar vasitəsilə qurulan əlaqə e-imza kimi qəbul edilirdi. 1861-ci ildə ABŞ-da vətəndaş müharibəsi dövründə ünsiyyət vasitələrindən birinə çevrilmiş morze əlifbası buna bir nümunədir. Həmin dövrdə istifadəsi geniş yayılmış teleqraf üsulu ilə kommunikasiyanın da ilk dəfə 1869-cu ildə New Hampshire Ali Məhkəmə qərarı ilə e-imza üsulu kimi hüquqi qüvvəsi tanınmışdır.² Daha sonralar faks üsulu ilə ünsiyyət e-imzanın ilkin versiyalarından hesab olunmağa başladı.³ İlkin dövrlərdə e-imzadan istifadənin əsas məqsədi operativ və sürətli qaydada ünsiyyət qura bilmək idi. Dövr keçdikcə və texnologiya irəlilədikcə e-imzadan istifadə əhatə dairəsini genişləndirmiş, nəinki ünsiyyət vasitəsi, eləcə də kommertiya əməliyyatları və inzibati kargüzarlıq fəaliyyətində geniş tətbiq olunmuşdur. İki dövlət arasında e-imza ilə bağlanmış ilk müqavilə isə 1998-ci ildə ABŞ və İrlandiya arasında elektron ticarətin inkişafının əhəmiyyəti ilə bağlı Birgə Bəyanat⁴ olmuşdur.⁵

E-imza və bu sahədə qanunvericiliyin inkişafı, eləcə də e-imzanın kommertiya əlamətlərinə tətbiqi iki əsas məqsədə xidmət edir: a) e-ticarət üçün faktiki və ehtimal olunan maneələri aradan qaldırmaq; b) internet üzərindən fəaliyyət göstərən tərəflərin ehtiyac duyduğu "güvən" və "proqnozlaşdırma" qurulmasına kömək etməklə e-ticarətin arzuolunan ictimai siyasi məqsədini təmin etmək və buna təşviq etmək.⁶ E-ticarət və onlayn sahibkarlığın inkişafında ən böyük dəstəklərdən biri e-imza sisteminin təkmilləşdirilməsidir.

Bir qayda olaraq, müvafiq tələblərə cavab verən e-imza əl imzası ilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. E-imzanın hüquqi qüvvəsi barədə növbəti yarımfəsildə daha ətraflı izah veriləcəkdir. E-imzanı əl imzasından üstün hesab etməyə əsas verən bir sıra səbəblər vardır ki, bu səbəblər içərisinə aşağıdakıları aid edə bilərik: daha sürətli və təhlükəsiz sənəd dövriyyəsinin təmini; kağız əməliyyatlarının ləğvi, sənədlərlə iş prosesində şəffaflıq, eyni sənədlə istənilən

² Howley v. Whipple, 48 N.H. 487, 488 (1869).

³ Mallesons Stephen Jaques, *The Pen-Op Signature: An Australia Legal Perspective* (2002).

⁴ İngiliscədə "Joint Communiqué".

⁵ The American Society of International Law, *International Law In Brief* (1998), burada bax: <https://web.archive.org/web/20120331012531/http://www.asil.org/ilib0104.cfm> (Son baxış tarixi 29 May 2020-ci il).

⁶ Thomas J. Smedinghofft, Ruth Hill Brott, *Moving with Change: Electronic Signature Legislation As A Vehicle For Advancing E-Commerce*, 17(3) *Journal of Computer & Information law* 723, 728 (1999).

sayda istifadəçinin işləmə imkanı, hesabatların hazırlanmasında avtomatlaşdırma, sənəd arxivləri işinin səmərəli təşkili, idarəetmə effektivliyinin yüksəldilməsi.

Beləliklə, sürətlə inkişaf edən texnologiya və internet dövrü ilə ayaqlaşmaq, sənəd dövriyyəsinin mümkün ən qısa zamanda və təhlükəsiz həyata keçirilməsini təmin etmək, o cümlədən effektivlik və səmərəliliyi artırmaq üçün e-imzadan istifadənin təkmilləşdirilməsi və buna təşviq edilməsi olduqca mühümdür.

B. Anlayışı və hüquqi qüvvəsi

E-imzanın işləmə mexanizmi, eləcə də istifadə qaydalarını qavramaq üçün bu anlayışın özündə nəyi ehtiva etdiyini bilmək zəruridir. “E-imza” anlayışı ölkə qanunvericiliklərinin bu sahəyə yanaşma bucağından⁷, tətbiq dairəsindən, eləcə də qanuni tənzimləmə üsullarından asılı olaraq fərqli qaydada təfsir edilir. E-imzanın lüğət üzrə anlayışı belə verilir: “elektron şəkildə göndərilən sənəddə göndərən şəxsiyyətini təsdiqləmək üçün istifadə olunan rəqəmsal məlumat”.⁸ Ümumilikdə, e-imzanın qəbul edilmiş vahid bir anlayışı yoxdur, müxtəlif mənbələrdə bu ifadənin fərqli anlayışlarına rast gəlinir. Hüquq ədəbiyyatlarında e-imza elektron və ya oxşar yollar vasitəsilə yaradılan və yazını autentifikasiya etmək niyyətində olan şəxs tərəfindən icra olunan və qəbul edilən istənilən hərf, işarə, yaxud simvol kimi başa düşülür.⁹ Fundamental olaraq, e-imza birbaşa imzanın bir növü hesab olunmur, sənədin mənbəyini müəyyən etmək üçün texnoloji autentifikasiya vasitəsi hesab olunur. “E-imza” ifadəsindəki “imza” simvolik mənə kəsb edərək metafora kimi işlədilir.¹⁰

Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinə əsasən, “e-imza - digər verilənlərə əlavə edilən və ya onlarla məntiqi əlaqəli olan, imza sahibini identifikasiyaya imkan verən verilənlər”dir.¹¹ “Verilənlər” dedikdə, qanunda informasiya texnologiyaları vasitələri ilə emal edilməyə yararlı informasiya başa düşülür.¹² UNCITRAL-ın “Elektron imzalar haqqında” Model Qanununun 2-ci maddəsində “e-imza”ya aşağıdakı qaydada anlayış verilir: “Elektron imza-

⁷ Bu konseptlər aşağıda ətraflı şəkildə izah olunacaqdır.

⁸ Oxford Learners' Dictionaries,

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/electronic-signature> (Son baxış tarixi 30 May 2020-ci il).

⁹ Stephen E. Blythe, *Digital Signature Law of the United Nations, European Union, United Kingdom and United States: Promotion of Growth in E-commerce with Enhanced Security*, 11(2) Richmond Journal of Law and Technology 1, 3 (2005).

¹⁰ Giusella Finocchiaro, *Digital Signature and Electronic Signatures: The Italian Regulatory Framework After The d.lgs 10/2002*, 9(2) Electronic Communication Law Review 127, 128 (2002).

¹¹ “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” AR Qanunu, maddə 1.1.4 (2004).

¹² Yenə orada, maddə 1.1.1

verilənləri imzalayan şəxsi müəyyən etmək və onun bu verilənlərdə mövcud informasiyanı təsdiqlədiyini göstərmək üçün istifadə oluna bilən sözügedən verilənlər ilə bağlı, yaxud onunla məntiqi şəkildə əlaqəli elektron formalı məlumatdır".¹³ Bu maddəyə əsasən, e-imzaya elektron formada məlumat kimi yanaşılır və müəyyən edilir ki, bu məlumat göndərilən əsas məlumatı təsdiqləyən və onunla bağlı olan, o cümlədən əsas məlumatı imzalayanın şəxsiyyətini və göndərdiyi informasiyanı təsdiqlədiyini göstərmə vasitəsidir. Hesab edilir ki, bu anlayış istər e-imzanın məqsəd və əlamətlərini, istərsə də tətbiq dairəsini ümumilikdə özündə ehtiva edən ən uğurlu anlayışdır.

E-imzanın hüquq qüvvəsi dedikdə, nə başa düşülür? AR Qanunvericiliyinə əsasən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, sertifikatlaşdırılmış imza vasitələri ilə yaradılmış və qüvvədə olan təkmil sertifikatlı gücləndirilmiş imza əl imzası ilə bərabər hüquqi qüvvəyə malikdir.¹⁴ Beləliklə, AR qanunvericiliyi e-imzanın əl imzası ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olduğunu o halda qəbul edir ki, həmin e-imza sertifikat mərkəzi tərəfindən verilmiş sənədlə təsdiq olunsun. Qanunvericilikdə hansı halların istisna təşkil etdiyi isə aydın şəkildə müəyyən edilməmişdir. "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" AR Qanununda əlavə olaraq qeyd edilir ki, elektron formada və ya sertifikatsız olduğuna, sertifikatlaşdırılmamış imza vasitələri ilə yaradıldığına görə elektron imza etibarsız sayıla bilməz.¹⁵ Buradan aydın olur ki, qanunvericilik e-imzanın məlumatı təsdiqləyən vasitə kimi çıxış etməsi üçün hər hansı bir maneə müəyyən etmir və məlumatın istənilən qaydada elektron üsulla təsdiqlənməsini məlumatın təsdiqi üçün yetərli hesab edir. Beləliklə, e-imzanın sertifikatlaşdırılması məlumatın təsdiqlənməsinin etibarlılığı baxımından tələb olaraq deyil, seçim kimi qoyulur. Sertifikatın olmaması məlumatın təsdiqləndiyi faktını istisna etmir. Sertifikat yalnız onun üçün zəruridir ki, e-imza əl imzası ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olsun, yəni əl imzasının yerinə yetirdiyi funksiyaları yerinə yetirə bilsin. Beləliklə, e-imza ilə imzalanmış sənədin əl imzası ilə təsdiqləndiyi şəkildə hüquqi qüvvəsinin olması üçün onun sertifikatlaşdırılması zəruridir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində sertifikatlaşdırılmamış e-imzadan istifadə müqaviləni etibarsız etmir, ancaq onun hüquqi qüvvəsi yalnız e-imza təkmil sertifikatla təmin olduğu halda tanınır. Qanun əlavə olaraq, e-imzanın əl imzasına bərabər tutulması üçün bir əlaməti də zəruri hesab edir: sertifikatda imza sahibinin səlahiyyətlərinə dair məlumatlar göstərilərsə, e-imza şəxsin kağız daşıyıcısı üzərindəki və möhürlə təsdiq edilmiş əl imzasına bərabər tutulur.¹⁶ Fikrimcə, e-

¹³ "Elektron imzalar haqqında" UNCITRAL Model Qanunu, mad. 2 (2001).

¹⁴ Yuxarıda istinad 11, mad. 3.2.

¹⁵ Yuxarıda istinad 11, mad. 3.1.

¹⁶ Yuxarıda istinad 11, mad. 3.3.

imzanın hüquqi qüvvəsi və etibarlılığı ilə bağlı qanunvericilikdə öz əksini tapmış norma və tələblər aydın şəkildə müəyyən olunmamışdır.

Bundan əlavə, Azərbaycan mülki qanunvericiliyinə əsasən, əksər mülki müqavilələrinin yazılı qaydada bağlanmaq və tərəflərin imzasını ehtiva etmək tələbləri vardır. Belə olan halda, e-imza ilə təsdiqlənmiş elektron formalı müqavilələr bu tələblə ziddiyyət təşkil edirmi? “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” AR Qanunu bu məsələni aşağıdakı qaydada tənzimləyir: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə sənədin yazılı şəkildə təqdim olunması tələb olunduqda qanunvericiliyə uyğun qaydada imzalanmış elektron sənəd bu şərtlərə cavab verən hesab edilir.¹⁷ Beləliklə, üzərində imza sahibinin səlahiyyətlərinə dair məlumatlar təsvir olunmuş təkmil sertifikatla təsdiqlənmiş e-imza ilə imzalanmış elektron sənəd yazılı sənədlə bərabər hüquqi qüvvəyə malik olur. AR Qanunvericiliyi bununla da “yazılı müqavilələr” anlayışına həm də təkmil sertifikatlı e-imza ilə təsdiqlənmiş müqavilələri də aid edir. Lakin mülki qanunvericilikdə bu məsələ açıq şəkildə hər hansı bir norma ilə tənzimlənmir. Konsultasiya Məhkəməsi ilk dəfə 2020-ci ildə elektron imza ilə təsdiqlənmiş müqavilələrin yazılı sənədə bərabər tutulmasını təsdiq etmişdir.¹⁸ Dünya praktikasında isə elektron imzalı sənədin yazılı sənədə bərabər tutulması ilk dəfə 1869-cu ildə teleqrafın e-imza üsulu kimi hesab edilməsini təsdiqləyən məhkəmə işində bəyan edilmişdir.¹⁹ Bir sıra hallarda yazılı sənədlərlə bağlı digər qanuni tələb notarial qaydada təsdiqlənmə və dövlət qeydiyyatına alınmadır. Qanun bu məsələni də tənzimləyir və müəyyən edir ki, sənədin notariat qaydasında təsdiqi və (və ya) dövlət qeydiyyatı tələb olunması hallarında sənədin yalnızca e-imza ilə təsdiqlənməsi kifayət deyildir. Bu halda e-imzalı sənəd, yaxud onun qanunauyğun çıxarılmış surəti müvafiq qaydada qeydiyyata alınmalı, yaxud təsdiq olunmalıdır. Beləliklə, e-imzanın sənədi təsdiqləmə funksiyası notarial təsdiqlənməli, yaxud dövlət qeydiyyatına alınmalı sənədlərdə yetərli deyildir. Bu isə öz növbəsində kommersiya fəaliyyəti zamanı notarial qaydada təsdiqlənməsi tələb olunan sənədlərin, eləcə də digər əməliyyatların daha sürətli yolla təsdiqlənməsinin qarşısını alır. Fikrimcə, bu sahədə də e-imzadan istifadənin tənzimlənməsi və tətbiqinə başlanılması bir çox sənədləşmə işlərinin asanlaşması və səmərəliliyi naminə daha effektiv olacaqdır.

¹⁷ Yuxarıda istinad 11, mad. 3.4.

¹⁸ Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 407.2-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı, 7 (2020).

¹⁹ Howley v. Whipple, yuxarıda istinad 2.

C. Funksiyaları və elementləri

Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyim kimi e-imza qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun tərtib olunduqda, əl imzası ilə ekvivalent hesab olunur. Bu zaman o, imzanın məqsədləri, yerinə yetirdiyi funksiyalar, o cümlədən e-imzanın elementlərini də özündə daşıyır.

İmzanın əsas məqsədi nədir? Əsas məqsədi imza sahibinin niyyətini ifadə etmək olan əl imzasından fərqli olaraq, elektron mühitdə istifadə edilən e-imza kommersiya əməliyyatlarının iştirakçılara münasibətdə üç əsas məqsədə xidmət edir: imza sahibinin şəxsiyyətini müəyyən etmək, imza sahibinin niyyətini ifadə etmək (məsələn, müqavilə şərtlərinə bağlı olması niyyəti) və imzalanan sənədin bütövlüyünü təmin etmək.²⁰

E-imzanın funksiyaları isə onun məqsədinə xidmət edir. E-imza aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: 1) məlumatın müəllifinin identifikasiya və autentifikasiyası; 2) məlumatın bütövlüyünə nəzarət; 3) məlumatın müəllifliyindən imtinanın qeyri-mümkünlüyünə zəmanət.²¹ Elektron imzanın yuxarıda qeyd olunmuş birinci funksiyası məlumatla bağlı müəyyən əməliyyatları icra edən şəxsin güman edilən şəxs olduğunu, bütövlük funksiyası məlumatla bağlı əməliyyatların yerinə yetirilməsi zamanı məlumatın hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalmadığını və sonuncu funksiya mübahisə yarandığı halda, əməliyyatı həyata keçirmiş şəxsin sonradan bu əməliyyatla bağlı məsuliyyətdən boyun qaçırmamasını təmin etmək məqsədi daşıyır.²² Belə ki, e-imza imza sahibinə vahid olaraq müəyyən edilmiş və onunla əlaqəli olmalıdır. İmza sahibi e-imzanın istifadəsi istiqamətlərini müəyyən edən yeganə şəxs olmalıdır. E-imza elektron sənədi imzalandıqdan sonra imzalanan sənəddəki məlumatlara sonradan müdaxilə edilib-edilmədiyini müəyyənləşdirə bilmək qabiliyyətində olmalıdır.

E-imza metodları hansılardır? UNCİTRAL Model Qanununa əsasən: 1. Elektron imza imza sahibinin şəxsiyyətini müəyyənləşdirən metodu özündə ehtiva etməlidir; 2. Elektron imza imza sahibinin sənəddəki məlumatları təsdiqlədiyi niyyətini müəyyənləşdirən metodu özündə ehtiva etməlidir; 3. İstifadə olunan metod sənədin yaradıldığı və ya bildirildiyi məqsəd üçün uyğun olduğu qədər etibarlı olmalıdır.²³

²⁰ Smedinghofft, Brott, yuxarıda istinad 6, 732.

²¹ David Taylor, Felix A. Ortiz, *Encryption-Hindering the Hackers: Some Technical and Legal Issues*, Fourth Annual Internet Law Inst. 743, 746 (2000).

²² “Rosencrantz və Guildensterni qorumaq: Şekspirin “Hamlet”ində elektron imzadan istifadə”, burada bax: <https://fidanalakbarova.wordpress.com/2020/05/13/rosencrantz-v%c9%99-guildensterni-qorumaq-sekspirin-hamletind%c9%99-elektron-imzadan-istifad%c9%99/>

²³ Yuxarıda istinad 12, mad. 7.

E-imzanın bir sıra elementləri vardır. Bu elementlərə razılıq, niyyət, təsdiqləmə və yoxlama aiddir.²⁴ Elektron sənədi imzalayan şəxs aşkar şəkildə imzası ilə öz razılığını ifadə edir. Növündən asılı olmayaraq, e-imzanın ən mühüm elementi imza sahibinin niyyətini əks etdirməsidir.²⁵ İmza sahibinin sənədi imzalamaq niyyətinin mövcudluğunu göstərmək üçün imza iki əsas məqsəddə xidmət etməlidir: birincisi, e-imza imzalayan şəxsin şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün istifadə edilir, ikincisi, e-imza sənədin bütövlüyünün təsdiqi kimi çıxış edir. Məsələn, tərəflər böyük həcmli müqavilə imzayarkən son səhifədə atılan imza müqavilənin əvvəlki səhifələri ilə bağlı də niyyət təsdiqini ifadə etməlidir.²⁶ Elektron sənədin etibarlı olması üçün o, imza yerində adı qeyd olunmuş şəxs tərəfindən imzalanmalıdır. E-imzanın son elementi kimi yoxlama onu bildirir ki, elektron sənədlə əlaqəli tərəflər zəruriyyət olduğu halda asanlıqla e-imza prosesinin hər bir mərhələsinə daxil ola və nəzarət edə bilərlər.

D. İşləmə mexanizmi və növləri

E-imza ümumilikdə məlumatları təsdiqləyici vasitə olduğu üçün o, bu cür təsdiqləmə rolunu bir sıra mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirə bilər. Müxtəlif ölkə qanunvericiliklərində fərqli yanaşmalar olduğu kimi, fərqli elektron vasitələrdən istifadə e-imza hesab edilə bilər. E-imzanın məlumatları təsdiqləmə vasitəsi kimi istifadəsində əsas üsul açıq açar kriptografiyasıdır.²⁷ Hələ 1970-ci illərin ortalarında yaradılaraq təkmilləşdirilmiş kriptografiya müasir dövrdə elektron sənədlərin təsdiqlənməsi mexanizmi kimi çıxış edir. Açar kriptografiyası özündə iki fərqli açar anlayışını ehtiva edir. Açarlardan biri şifrələmə, digəri isə deşifrələmə üçün istifadə olunur. Açıq açar hər kəs tərəfindən istifadə edilə bildiyi halda, gizli açar yalnız məlumat sahibinə məlum olur. Açıq açardan məlumatın deşifrələnməsi üçün istifadə oluna bilmədiyindən onun yayılması məhdudlaşdırılmır. Hər iki açar riyazi baxımdan bir-biriyə əlaqəlidir, beləliklə bir açar vasitəsilə şifrələnən məlumat yalnız əlaqəli digər açar vasitəsilə şifrəsi açıla bilər. Elektron sənədi e-imza ilə imzalayıb göndərən şəxs açıq açar şifrələməsindən istifadə etməklə, sənəddəki məlumatları açıq açar ilə şifrələyir. Bu halda sənəd yalnızca sənədin göndərildiyi şəxsin gizli açarı ilə açıla bilər. Öz növbəsində açıq açarla alqoritmlər açarların məxfiliyinin daha yüksək səviyyəsini təmin edirlər. Belə ki, informasiyanı alanın gizli açarı onun şəxsi informasiya arxivini heç bir zaman tərk etmir. Bununla əlaqədar olaraq təcrübədə fərdi informasiyanın

²⁴ Stephen Mason, *Introduction to the electronic signature*, Electronic Signatures in Law, 189 (2016).

²⁵ Vahid Ticarət Məcəlləsi, § 3-401 (1952).

²⁶ Smedinghofft, Brott, yuxarıda istinad 6, 731.

²⁷ İngiliscədə "public key cryptography".

şifrələnməsi zamanı simmetrik açarla alqoritmlər, yayılan informasiyanın şifrələnməsi zamanı isə hər iki alqoritmin kombinasiyası istifadə olunur. Şifrələmədən fərqli olaraq elektron imzanın asimmetrik sistemləri imzanın formalaşdırılması üçün gizli açara, onun yoxlanılması üçün isə açıq açara əsaslanırlar. Beləliklə, imza müəllifi öz açarını gizli saxlayır və heç kəs onun əvəzinə elektron sənədi imzalaya bilməz. Bununla bərabər kimsə açıq açarın köməyi ilə bu imzanın və onun müəllifliyinin həqiqiliyinə əmin ola bilər.

Rəqəmsal imza. Müasir dövrdə elektron imzanın açar kriptografiyası əsasında yaradılmış və geniş şəkildə istifadə olunan növü rəqəmsal imzadır.²⁸

E-imzanı rəqəmsal imzadan fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, e-imza daha ümumiləşmiş formada şəxsin elektron sənədləri təsdiqləmə qaydasıdır. Buraya e-poçt məktublarının sonunda yazılan ad-soyad, elektron fayllarda qeyd olunan əl yazısı imza, elektron sənədlərdə istifadə olunan PIN kod, o cümlədən rəqəmsal imza aid ola bilər. Rəqəmsal imzanı digər e-imzalardan fərqləndirən əsas cəhət burada kriptografik kodlardan istifadə olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasında mobil identifikasiya üsulu kimi istifadə olunan ASAN İMZA bunun bariz nümunəsidir. Elektron imzanın bir növü olan rəqəmsal imza açıq açar infrastrukturundan bir qədər fərqli yolla istifadə edir. Bu üsulda "heş funksiyası" adlanan riyazi alqoritmdən də istifadə olunur. Burada məlumat daha yığcam versiyaya sıxışdırılır. Məsələn, sənədi rəqəmsal imzadan istifadə edərək imzalamaq üçün sənədi imzalayan şəxs ilk növbədə heş funksiyasının köməyi ilə məlumatları yığcamlaşdıracaqdır. Daha sonra o, məlumatı gizli açarla şifrələyəcək və qarşı tərəfə göndərəcək. Sənədi qəbul edən şəxs açıq açardan istifadə edərək məlumatı açacaqdır. Beləcə, gizli açarın sahibi olan sənədi qəbul edən şəxs anlayacaq ki, məktub kim tərəfindən göndərilib. Daha sonra sənədi qəbul edən imzanın həqiqiliyini yoxlamaq üçün heş-funksiyanın köməyi ilə alınmış məlumatın heş-kodunu yaradır. Sonra məlumata birləşdirilmiş şifrələnmiş heş-kodu sənədi göndərənə açıq açarı ilə deşifrə edir və alınmış deşifrə edilmiş heş-kodu özünün yaratdığı heş-kodla müqayisə edir. Onlar üst-üstə düşərlərsə, imza həqiqi hesab olunur. Gizli açar yalnız sənədi göndərənə məxsus olduğundan aydındır ki, məlumatı da yalnız o imzalaya bilərdi. Fərqlərin olması sənədin çatdırılma zamanı dəyişdirildiyi mənasına gəlir.

E-mail yolu ilə təsdiqləmə. E-imzaya daha geniş aspektdə yanaşan ölkələrin praktikasında e-mail yazışmalarının sonunda istifadə edilən ad və soyad şablonları e-imza üsulu hesab edilir. Xarici ölkələrin məhkəmə praktikasında bu qaydada imzanın təsdiqləyici qüvvəyə malik olduğu müəyyən edilmişdir.²⁹

²⁸ İngiliscədə "digital signature".

²⁹ Wright v. Direct Capital Securities (2010); Waddle v. Elrod - 367 S.W.3d 217 (2012), Torrac Investments Pty Ltd v Australian National Airline Commission (1985).

Misal üçün, Avstraliya Ali Məhkəməsinin bir qərarında bildirilir ki, e-mailin sonunda istifadə olunan imza onu göndərən şəxsi identifikasiya etdiyinə və göndərilən məlumatla bağlı təsdiqini göstərdiyinə görə bu imza uyğun olduğu qədər mötəbər hesab edilir və məlumatı alan şəxs də icraatı davam etdirməklə bu üsul ilə təsdiqləməni qəbul etmiş hesab olunur.³⁰ Ölkəmizdə e-mail yazışmaları təkmil e-imza hesab olunmadığı üçün əl imzası ilə bərabər hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, qanunvericiliyə əsasən, bu qaydada niyyət ifadəsi etibarsız hesab edilməmməlidir.³¹ Qanunvericiliyin bu cür yanaşması e-mail yazışmalarının məhkəmədə sübut kimi istifadə olunmasına şərait yaratsa belə, məhkəmə praktikasından məlumdur ki, Azərbaycan məhkəmələri hələlik bu qaydada razılışmaları Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 89.2-ci maddəsinə əsas gətirərək, sənədin həqiqiliyini müəyyən etmək qeyri-mümkün olduğu üçün sübut kimi qiymətləndirmir.³² Məhkəmə prosesində mübahisə edən tərəflər təqdim edilən elektron sənəd və yazışmanın həqiqiliyini inkar etmirsə, məhkəmə rahatlıqla həmin sənədləri qəbul edib iş materiallarına əlavə edə bilər. Tərəflər arasında ortaq razılışma olmadığı halda isə məhkəmə sadəcə elektron formada olduğundan sənədi sübut kimi qiymətləndirməkdən imtina etməməlidir. Elektron və sair üsulla əldə edilmiş materiallar məhkəmə tərəfindən o şərtlə yazılı sübut kimi qəbul edilə bilər ki, həmin sənədlərin həqiqiliyini müəyyən etmək mümkün olsun.³³

E-imzanın digər növləri. E-imzanın daha az yayılmış digər sadə növləri vardır ki, bunların sırasına elektron fayllarda istifadə olunan rəqəmsallaşdırılmış əl yazısı imzasını (biometrik əsaslı texnologiya vasitəsilə yaradıla bilər), PİN kod vasitəsilə təsdiqləmə, barmaq izi kimi biometrik əsaslı identifikasiya edicilər, faks və ya skan qurğusu ilə təsdiqləmə aid edilə bilər.³⁴ Faks və ya skan qurğusu ilə təsdiq əksər qanunvericilik aktlarında birbaşa olaraq e-imzaya istisna kimi göstərilməkdədir.³⁵ Buna səbəb bu qaydada sənədin təsdiqlənməsinin istər təhlükəsizlik, istərsə də imzanın funksiyalarına xidmət etməmə baxımından yararsız olmasıdır. Sənədin bu cür təsdiqlənməsi onun üçüncü şəxslər tərəfindən qanunsuz istifadəsinə gətirib çıxara bilər. Lakin bəzi ölkələrin məhkəmə praktikasından aydın şəkildə görmək mümkündür ki, sənədlərin teleks və faks vasitəsilə təsdiqlənməsi e-imzaya bərabər tutulur.³⁶

³⁰ Faulks v Cameron (2004).

³¹ Yuxarıda istinad 11, mad. 3.1.

³² İlk iddia üzrə iddiaçı, qarşılıqlı iddia üzrə cavabdeh XXX şirkətinin ilk iddia üzrə cavabdeh, qarşılıqlı iddia üzrə iddiaçı XXX-yə qarşı iş üzrə Ali Məhkəmənin qərarı, 10 (2019).

³³ Elektron yazışma (e-mail) məhkəmədə mümkün sübut kimi, burada bax:

<http://eminlaw.org/index.php/2017/11/elektron-yazisma-e-mail-mehkemedede-subut-kimi/>.

³⁴ Smedinghofft, Brott, yuxarıda istinad 6, 730.

³⁵ Grenada: Electronic Transactions Act, art. 2 (2008), Jamaica: Electronic Transactions Act, art. 2 (2006), Saint Lucia: Electronic Transactions Act, article 2 (2007).

³⁶ Clipper Maritime Ltd v. Shiristar Container Transport Ltd, 546 (1987).

II. Elektron imzanın sertifikatlaşdırılması zəruridirmi?

A. Sertifikatlaşdırmanın əhəmiyyəti və sertifikata dair tələblər

E-imzanın sertifikatlaşdırılmasının zəruri olub-olmaması ilə bağlı mövqelər dünya ölkələrini fərqli qruplara bölür. Bu sahədə 3 əsas qanunvericilik modeli mövcuddur. İlk model "icbari" və "preskriptiv" istiqamət olaraq tanınır, çünki bu modeldə xüsusi vahid texnologiya, əsasən açıq açar kriptografiyası e-imza üçün icbari hesab edilir. Belə ki, e-imzanın etibarlı hesab edilməsi və əl imzası ilə bərabər tutulması üçün onun kriptografiya üsulu ilə tənzimlənməsi və sertifikatlaşdırılması zəruridir. İkinci model isə tamamilə əks mexanizmi özündə ehtiva edir: minimalist istiqamət hesab olunan bu model texnologiyadan istifadədə neytral mövqə sərgiləyir. Üçüncü model isə hibrid hesab olunur və e-imzada texnoloji vasitələrdən istifadəni məcburi hesab etməsə də, əlavə vasitə kimi istifadəsini zəruri hesab edir.³⁷

Əksər ölkələr, eləcə də Azərbaycan Respublikası e-imzanın əl imzası ilə bərabər hüquqi qüvvəsini tanımaq üçün onun təkmil sertifikatla təsdiqlənməsini zəruri hesab edir. Bu ölkələr imzanın 3-cü funksiyasını tam təmin etdiyi üçün təkmil sertifikata malik e-imzanın istifadəsini dəstəkləyirlər.³⁸ AR Qanunvericiliyində qeyd olunmuş və yuxarıda qeyd etdiyim tələb, yəni yalnız təkmil sertifikat kimi əl imzası ilə bərabər hüquqə malik olması tələbi Avropa İttifaqı Direktivi və bununla da, Avropa İttifaqı ölkələri, eləcə də, bir çox İsveçrə, Çin, Argenetina kimi digər dünya ölkələrinin qanunvericiliyində öz əksini tapmış və tətbiq olunmaqdadır.³⁹ ABŞ və əksər anqlo-sakson hüquq ölkələri, eləcə də Birləşmiş Krallıq, Avstraliya, Kanada və Yeni Zelandiya isə e-imzaya əks mövqedən yanaşaraq, təkmil sertifikat tələbini istisna edir, sertifikat olmadan belə müxtəlif üsullarla yaradılmış elektron təsdiqləmə vasitələrini e-imza hesab edir.⁴⁰

Bir qayda olaraq, açıq açar kriptografiya üsulu ilə yaradılan e-imzanı təsdiqləyən sertifikatın əsas məqsədi imza yaradılması ilə bağlı məlumatla imza sahibi arasındakı əlaqəni təsdiqləmək, o cümlədən, e-imzadan təhlükəsiz istifadəni təmin etməkdir. Sertifikatdan istifadə edilərək yaradılmış e-imzaya "təkmilləşmiş e-imza"⁴¹ deyilir. Bu qaydada yaradılmış e-imzanın daha üstün olması aşağıdakı səbəblərə görə əsaslandırılır: imza sahibinə unikal olması;

³⁷ Mason, yuxarıda istinad 24, § 3.2 (2016).

³⁸ Dawn M. Turner, "Understanding eIDAS" (2016), burada bax: <https://www.cryptomathic.com/news-events/blog/understanding-eidas> (Son baxış tarixi: 21 May 2020).

³⁹ Directive 1999/93/EC, art. 25 (1999).

⁴⁰ Dawn M. Turner, "Is the NIST Digital Signature Standard DSS legally binding?" (2016), burada bax: <https://www.cryptomathic.com/news-events/blog/is-the-nist-digital-signature-standard-dss-legally-binding> (Son baxış tarixi: 22 May 2020-ci il).

⁴¹ İngiliscədə "advanced e-signature".

yalnız onu istifadə edən şəxsin nəzarətində olması; imza sahibinə aid olmasının təsdiqlənə bilməsi qabiliyyəti; məlumatın özünə bağlılıq və istənilən dəyişikliyin müəyyən edilə bilməsi.⁴²

Sertifikatlaşdırmanın ən böyük əhəmiyyəti e-imzanın yüksək qaydada təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Belə ki, açıq açar kriptografiyasından istifadə zamanı açıq açarı məlumatı göndərən şəxs birbaşa qarşı tərəfə təqdim etməyibsə, onun itmə, yaxud oğurlanma ehtimalı vardır. Burada rəqəmsal sertifikat köməyə gəlir. Sertifikat vasitəsilə açıq açarın həqiqətən imza sahibinə aid olması və deşifrəlmə məqsədilə istifadə oluna bilməsi təsdiqlənir. Açarın itdiyi, yaxud oğurlandığı məlum olarsa, sertifikatı təqdim edən mərkəz müvafiq sertifikatı ləğv edə bilər.

Sertifikata hansı məlumatların daxil edildiyi qanunvericilikdə dəqiq şəkildə öz əksini tapmışdır. Sertifikatda şəxsin məlumatlarının qeyd olunması e-imzanın identifikasiyası baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, A hüquqi şəxs B fiziki şəxs ilə müqavilə bağlamaq niyyətindədir, lakin birbaşa olaraq B-ni tanımır. Ölkədə xeyli sayda B adlı şəxslərin olduğunu nəzərə alsaq, sertifikat B-nin məhz hansı B olduğunu müəyyənləşdirmək üçün zəruriyyət kəsb edəcəkdir.⁴³ AR Qanunvericiliyi imza sahibinə ad və soyad əvəzinə təxəllüsdən istifadə edə bilmək səlahiyyəti verir. Bu halda imza sahibinin təxəllüsdən istifadə etməsi sertifikatda aşkar qeyd olunur.⁴⁴

AR Qanunvericiliyi sertifikatın hüquqi qüvvəsinə xitam verməkdən əlavə, hansı hallarda onun hüquqi qüvvəsinin dayandırılı biləcəyini də müəyyən edir. Belə ki, sertifikatın qüvvəsi sertifikat mərkəzi tərəfindən aşağıdakı hallarda dayandırılır: imza sahibi müraciət etdikdə; qanunvericiliyə və ya müqaviləyə əsasən səlahiyyətli şəxsin (orqanın) müraciəti əsasında; sertifikatın verilməsi üçün əsas olan məlumatların düzgünlüyünə və ya imza sahibinin imza yaratma məlumatlarının təhlükəsizliyinə sertifikat mərkəzinin əsaslı şübhələri olduqda. Sertifikatın hüquqi qüvvəsi aşağıdakı hallarda bərpa edilir: sertifikatın qüvvəsinin dayandırılmasını tələb etmiş imza sahibinin müraciəti və ya müraciət etmiş səlahiyyətli şəxsin (orqanın) icazəsi olduqda; sertifikat mərkəzi tərəfindən görülmüş tədbirlər nəticəsində əsaslı şübhələr aradan qaldırıldıqda; sertifikatın qüvvəsinin dayandırıldığı müddət başa çatdıqda. Qanun sertifikatla dair məlumatların təhlükəsizliyinə əsaslı şübhələr olduğu halda, sertifikatın qüvvəsinin 48 saatdan artıq dayandırılı bilmədiyini tənzimləyir.⁴⁵ Belə olan halda, təhlükəsizliyə dair əsaslı şübhələr 48 saat içərisində aradan qaldırılmadıqda, sertifikatın hüquqi qüvvəsi bərpa olmadan

⁴² Yuxarıda istinad 39, art. 2.

⁴³ Mason, yuxarıda istinad 37, §15.13.

⁴⁴ Yuxarıda istinad, mad. 12.3.

⁴⁵ Yuxarıda istinad 11, mad. 13.

ləğv edilir. Misal üçün, sertifikatın itməsi və sertifikatla bağlı məlumatların təhlükəsizliyi ilə bağlı şübhə halında, 48 saat ərzində sertifikat mərkəzi tərəfindən görülən tədbirlər nəticə verməzsə, bu zaman sertifikatla dərhal mərkəz tərəfindən ləğv edilir.

Sertifikatın ləğv edilmə hallarına qanunvericilik aşağıdakıları aid edir: imza sahibinin müraciəti əsasında; sertifikatın qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda; qanunvericiliyə əsasən səlahiyyətli şəxs (orqanın) qərarı və ya müraciəti əsasında; imza sahibi vəfat etdikdə və ya qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fəaliyyət qabiliyyətini itirmiş hesab edildikdə; sertifikatın verilməsi üçün sertifikat mərkəzinə təqdim olunan sənəd və məlumatların saxta, səhv və ya qüvvədən düşmüş olması bəlli olduqda; imza sahibinin imza yaratma məlumatları üzərində nəzarəti itirməsi sertifikat mərkəzinə bəlli olduqda; onda qeyd olunmuş münasibətlərdə istifadə edilmədikdə; imzanın istifadə olunmasını tənzimləyən hüquqi aktların və ya sertifikat mərkəzi ilə bağlanmış müqavilənin tələbləri imza sahibi tərəfindən pozulduqda; istifadə edilən imza vasitələrinin sertifikatı hüquqi qüvvəsini itirdikdə; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hallarda.⁴⁶ Sertifikat aşağıdakı hallarda etibarsız sayılır: qanunvericiliyə müvafiq qaydada verilmədikdə; qüvvədə olma müddəti bitdikdə; sertifikatı vermiş sertifikat mərkəzinin gücləndirilmiş imzası həqiqi olmadıqda; sertifikatın qüvvəsi dayandırılmış və ya ləğv edilmiş olduqda; onda qeyd olunmuş münasibətlərdə istifadə edilmədikdə.⁴⁷ Burada belə bir sual yarana bilər ki, sertifikatın verilməsi üçün sertifikat mərkəzinə təqdim olunan sənəd və məlumatların saxta olması halı, hansı səbəbdən sertifikatın etibarsız hesab edilməsi yerinə ləğv edilməsi əsasına aid edilir? Təcrübədə saxta imza ilə imzalanmış sənədlərin etibarsız hesab edildiyini nəzərə alsaq, saxta məlumatlarla hazırlanmış sertifikat vasitəsilə elektron qaydada imzalanmış sənədlərə də eyni təcrübənin tətbiqini daha məqsəduyğun hesab etmək olar. Onu da qeyd edirəm ki, istər sertifikatın hüquqi qüvvəsinin dayandırılması, istərsə də ləğvi və etibarsızlığı ilə bağlı yuxarıda sadalanan hallar əksər ölkələrin qanunvericiliyində, eləcə də beynəlxalq sənədlərdə oxşar şəkildə müəyyən olunmuşdur.

Xarici ölkələrdə verilmiş sertifikatların ölkədə tanınması məsələsi də dünya praktikasında əsasən eyni qaydadadır. AR Qanunvericiliyinə əsasən, xarici ölkələrdə verilmiş sertifikatlar Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı hallarda hüquqi qüvvəyə malik olur: sertifikatı vermiş sertifikat mərkəzi Azərbaycan Respublikasında akkreditədən keçmişdirsə; sertifikat qanunvericiliklə müəyyən edilmiş təhlükəsizlik tələblərinə uyğundursa; sertifikata Azərbaycan

⁴⁶ Yuxarıda istinad 11, mad. 14.

⁴⁷ Yuxarıda istinad 11, mad. 12.

Respublikasında akkreditə edilmiş sertifikat mərkəzi və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təminat verilsə; sertifikat Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş xarici sertifikat mərkəzləri tərəfindən verilmişdirsə.⁴⁸ “Elektron imza haqqında” UNCITRAL Model Qanunu bu məsələyə belə yanaşır: Xarici sertifikat və imzaların yerli e-imzaya o halda bərabər sayılır ki, xarici ölkənin əlaqədar qanunları yerli qanunvericiliklə eyni səviyyədə mötəbər hesab edilsin.⁴⁹ Avropa İttifaqı Direktivinin 7-ci maddəsində isə nəzərdə tutulur ki, Avropa İttifaqı üzvü olmayan ölkədə yaradılmış sertifikatlar Direktivin tələblərinə uyğun olduğu və İttifaq ölkəsində akkreditə edildiyi, yaxud beynəlxalq müqavilədə istifadə edilərək tanındığı təqdirdə hüquqi qüvvəsi tanınır.⁵⁰ Göründüyü kimi bu mövzuda Avropa İttifaqının yanaşması BMT-dən xeyli fərqlənir və daha sərtidir.

Beləliklə, e-imzanın sertifikatlaşdırılması onun təhlükəsizliyi və məxfiliyinin qorunması, eləcə də imza sahibinin identifikasiya və autentifikasiyası üçün olduqca effektiv vasitə olsa belə, əksər dünya ölkələrinin e-imza ilə bağlı bu tələbləri istər kommersiya, istərsə də qeyri-kommersiya əməliyyatlarında e-imzadan kütləvi istifadənin təkənini bir qədər yavaşladır. Hesab edirəm ki, kommersiya suyektlərinin e-imzadan istifadəsinə, o cümlədən e-ticarətə stimül yaratmaq üçün sertifikatlaşdırma ilə bağlı sənədləşdirmə işləri, icazələr və digər iş yükü artırılmaq əvəzinə, bir qədər yumşaldılmalı və e-imzaya dair qanunvericilik mövqeyi zaman keçdikcə minimalist mövqeyə yaxınlaşmalıdır.

B. Sertifikatın verilməsi qaydası və sertifikat mərkəzləri

Təkmil e-imza üçün sertifikatın verilməsi sertifikat mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu sertifikat mərkəzlərinə ölkələrin yanaşmasına əsasən, dövlət tənzimləməsi mövcud olan, yəni dövlət tərəfindən akkreditə edilmiş sertifikat mərkəzləri, o cümlədən, dövlət tənzimləməsi tələb olunmayan hallarda qanuni qaydada fəaliyyət göstərən sertifikat mərkəzləri aiddir. AR Qanunvericiliyinə əsasən, sertifikat müraciət etmiş şəxslə sertifikat mərkəzi arasında bağlanmış müqavilə və ya şəxsiyyət vəsiqələrinin fərdiləşdirilməsi zamanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının sertifikat sorğusu əsasında verilir. Sertifikat kağız daşıyıcıda verildikdə, sertifikat mərkəzinin rəsmi blankında tərtib edilir, səlahiyyətli şəxsin əl imzası və möhürlə təsdiq olunur. Sertifikat elektron formada verildikdə isə onu verən sertifikat mərkəzinin gücləndirilmiş imzası ilə təsdiq edilir.⁵¹

⁴⁸ Yuxarıda istinad 11, mad. 16.

⁴⁹ Yuxarıda istinad 13, mad. 13.

⁵⁰ Yuxarıda istinad 39, mad. 7.

⁵¹ Yuxarıda istinad 11, mad. 11.

Azərbaycanda sertifikat mərkəzləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada akkreditə edilib qeydiyyatdan keçdikdən sonra fəaliyyət göstərə bilər. AR Qanunvericiliyi bəzi hallar müəyyən etmişdir ki, həmin hallarda sertifikat mərkəzinin qeydiyyatından imtina edilə bilər: 1. müraciət edən⁵² şəxs qanunun⁵³ tələblərinə uyğun olmadıqda; 2. təqdim edilmiş məlumat və sənədlər qanunun tələblərinə uyğun olmadıqda; 3. müraciət edən şəxs yanlış məlumatlar təqdim etdikdə; 4. informasiya sisteminin təhlükəsizliyinin auditinin nəticələrinə əsasən müraciət edən şəxsin sertifikat mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsi mümkün sayılmadıqda; 5. iddiaçı şəxsin sertifikatlaşdırma və ya vaxt göstəricilərinin qeydiyyatı barədə nəzərdə tutduğu fəaliyyəti qanunun və digər normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmadıqda; 6. müraciət edən şəxsin dövlətə vergi borcu olduqda; 7. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda.⁵⁴ Qanunda göstərilən birinci hal, hesab edirəm ki, aydın ifadə edilməmişdir. Belə ki, Qanun sertifikat mərkəzinin yaradıcısı üçün hər hansı məhdudiyət müəyyən etmir. Belə olan halda kimlərin qanunun tələblərinə uyğun olmadığı sual doğurur.

AR qanunvericiliyi sertifikat mərkəzlərinin xidmət dairəsini də məhdudlaşdıraraq, onlar tərəfindən hansı xidmətlərin göstərilə biləcəyini dəqiq müəyyənləşdirir: sertifikatın verilməsi; sertifikatın qüvvəsinin dayandırılması, bərpa edilməsi və sertifikatın ləğv edilməsi; sorğulara əsasən sertifikatlar barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş məlumatların verilməsi; vaxt göstəricilərinin qeyd edilməsi; elektron imzanın yaradılması; imzanın istifadəsi üzrə məsləhətlər verilməsi.⁵⁵ Bu bəndlər sırasında tam aydın olmayan yeganə bənd hesab edirəm ki, vaxt göstəricilərinin qeyd edilməsidir. Qanunun anlayış hissəsində vaxt göstəricisi dedikdə, müəyyən vaxt anında məlumat bildirişinin ona təqdim edilməsi barədə akkreditə edilmiş sertifikat mərkəzinin elektron qeydi başa düşülür.⁵⁶ Lakin bu vaxt göstəricisinin istifadə dairəsi qanunda tam şəkildə aydınlaşdırılmır.

Sertifikat mərkəzləri ilə bağlı əsas məsələlərdən biri onların məsuliyyət dairəsidir. AR Qanunvericiliyinə əsasən, mərkəzlər aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır: fəaliyyətinin təhlükəsizliyinə, imza yaratma məlumatlarının və imza sahibi barəsində məlumatların mühafizəsinə; sertifikatdakı məlumatların tamlığı və düzgünlüyünə; sertifikat xidmətlərinin keyfiyyətinə və dəqiqliyinə; sertifikatın qüvvəsinin qanunsuz dayandırılması və ya ləğv

⁵² “Elektron imza haqqında” AR Qanununda “iddiaçı” olaraq göstərilmişdir.

⁵³ “Elektron imza haqqında” AR Qanunu nəzərdə tutulur.

⁵⁴ Yuxarıda istinad 11, mad. 9.

⁵⁵ Yuxarıda istinad 11, mad. 10.

⁵⁶ Yuxarıda istinad 11, mad. 1.

edilməsinə; mərkəzin fəaliyyəti nəticəsində imza sahibinə maddi zərər vurulmasına; sertifikatın istifadəsinə təsir edə bilməsi məlum olmuş məlumatların imza sahibinə vaxtında çatdırılmamasına.

Təkmil sertifikat və xarici sertifikat xidmətləri mərkəzinin sertifikatına təminat vermiş akkreditə edilmiş mərkəz imza istifadəsinə vurulmuş zərəyə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq məsuliyyət daşıyır.⁵⁷ Bu məsuliyyətin dairəsi isə qanunvericilikdə dəqiq müəyyən edilməmişdir. İmza sahibi tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması, sertifikatın təyinatına riayət edilməməsi nəticəsində imza istifadəsinə vurulmuş zərəyə görə isə mərkəzlər məsuliyyət daşımır.

Mərkəzin fəaliyyətinə xitam verilməsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

AR qanunvericiliyi sertifikatlaşdırılmamış e-imza və elektron sənəd vasitələrindən istifadəyə görə inzibati məsuliyyət müəyyən edir.⁵⁸

III. Elektron imza sahibi kimdir?

A. Elektron imza sahibi hesab olunan şəxslər, onların hüquq və öhdəlikləri

E-imza münasibətlərinin subyektivi olan sertifikat mərkəzlərindən bəhs etdikdən sonra bu münasibətlərin ən önəmli ikinci subyektivi hesab edilən e-imza sahibindən bəhs etmək zəruridir. E-imza sahibi e-imzanı tənzimləyən hüquq münasibətlərinin əsas subyektivi. E-imza məhz e-imza sahibinin fəaliyyətinə, onun niyyətinin ifadəsinə xidmət edir.

AR Qanunvericiliyi e-imza sahibinə aşağıdakı qaydada anlayış verir: “öz adından və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ona səlahiyyət vermiş şəxs adından çıxış edən fiziki şəxs”.⁵⁹ Qanun e-imza sahibi anlayışı üçün bir sıra zəruri tələblər qoyur. Belə ki, e-imza sahibi mütləq fiziki şəxs olmalıdır. İmza sahibi e-imzanın istifadəsi zamanı öz adından, yaxud səlahiyyət verilmiş şəxs adından çıxış edə bilər. Birinci növ imza sahibliyi aydın başa düşülür. İkinci növ, yəni başqasının adından çıxış edən imza sahibi anlayışını bir qədər açmağı məqsədə uyğun hesab edirəm. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, səlahiyyət verən şəxsin fiziki, yaxud hüquqi şəxs olduğu qeyd olunmamış, ümumilikdə “şəxs” ifadəsindən istifadə edilmişdir. Bununla da, qanunvericilik səlahiyyət ötürən şəxsin hüquqi statusu ilə bağlı məhdudiyət qoymur. Fikrimcə, anlayışın ikinci hissəsi, yəni “qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ona səlahiyyət vermiş şəxs” , əsasən, hüquqi şəxslərin e-imzadan

⁵⁷ Yuxarıda istinad 11, mad. 17.

⁵⁸ Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi, mad. 380 (2015).

⁵⁹ Yuxarıda istinad 11, mad. 1.

istifadəsinə imkan yaratmaq məqsədi daşıyır. Hüquqi şəxslər səlahiyyətli fiziki şəxs vasitəsilə e-imzadan istifadə edə bilərlər. Fikrimcə, bu qaydada tənzimləmə mexanizmi e-imzanın asanlıqla identifikasiya edilə bilməsi üçün müəyyən olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkə qanunvericilikləri hüquqi şəxslərin də birbaşa e-imza sahibi olmasını tanıyır.⁶⁰ Kommersiya əməliyyatlarında hüquqi şəxs yaradaraq fəaliyyət göstərən sahibkarların aktiv şəkildə e-imzadan istifadəsini təmin etmək məqsədilə e-imza sahibi anlayışına hüquqi şəxs ifadəsinin də daxil edilməsi və yalnız fiziki şəxslə məhdudlaşdırılmaması daha məqsədəuyğundur.

UNCİTRAL Model Qanunu yuxarıda qeyd olunmuş anlayışa bir əlavə də edərək aşağıdakı qaydada e-imzaya anlayış verir: “(d) “imza sahibi” imzanın yaradılması ilə bağlı məlumatı özündə saxlayan və özünün, yaxud təmsil etdiyi şəxsin adından hərəkət edən fiziki şəxsdir”.⁶¹ Beləliklə, e-imzanın məxfiliyinin təmin olunması baxımından ona dair məlumatların məhz e-imza sahibində olması bu anlayışda da öz əksini tapır.

AR Qanunvericiliyinə əsasən, e-imza sahibi aşağıdakı hüquqlara malikdir: sertifikat mərkəzləri, onların xidmətləri, imzalar, imza vasitələrinin istifadəsi və təhlükəsizlik qaydaları barədə ətraflı məlumat almaq; barəsində sertifikat mərkəzlərində toplanmış məlumatlarla tanış olmaq; sertifikatın qüvvəsinin dayandırılması, bərpa edilməsi və ya ləğvi barədə qərarlar, həmçinin sertifikat mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar digər məsələlərlə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq şikayət etmək. İmza sahibi imza yaratmaq və müvafiq vasitələrdən istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. İmza sahibi elektron imza yaratma məlumatlarının və imza vasitələrinin qorunmasına cavabdehdir və onların digər şəxs tərəfindən istifadəsinə yol verməməlidir. Bunlar üzərində nəzarət itirildikdə və ya buna təhlükə yarandıqda imza sahibi müvafiq sertifikat mərkəzinə dərhal xəbər verməli və sertifikatın qüvvəsinin dayandırılmasını tələb etməlidir. İmza sahibinin yuxarıda göstərilənlərə riayət etməməsi ona Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə məsuliyyət yaradır.⁶² Lakin e-imza sahibinin məsuliyyəti bununla məhdudlaşmır. Belə ki, qanunauyğun olmayan e-imza ilə imzalanmış sənədlər və həyata keçirilmiş əməliyyatlara münasibətdə də e-imza sahibinin məsuliyyəti məsələsi geniş müzakirə olunan məsələlərdəndir. Bu halda etibarən edən tərəf, yəni e-imzanın etibarlı və qanuni olduğunu nəzərə alaraq, hərəkət etmiş tərəfə dəymiş zərərin qanunsuz e-imza sahibi tərəfindən qarşılanmalıdır. Bir çox ölkə qanunvericiliklərində olduğu

⁶⁰ UK Electronic Communications Act No. 318, art. 2 (2002).

⁶¹ Yuxarıda istinad 13, art. 2d.

⁶² Yuxarıda istinad 58.

kimi⁶³, AR qanunvericiliyi də bu sahədə dəymiş zərərlə bağlı münasibətləri tənzimləmir. Bir çox ölkələr isə e-imza sahibinin öhdəlikləri və məsuliyyətini dəqiq müəyyən edir və bu sahədə cinayət məsuliyyəti belə müəyyən edir.⁶⁴

Əvvəlcədən qeyd etdiyim kimi e-imzanın əsas funksiyalarından biri məhz imza sahibinin identikliyi. Bu funksiya sertifikat mərkəzləri tərəfindən tərtib olunan e-imzalarda şəxsin imza yaradarkən təqdim etdiyi barəsində mötəbər məlumatlardan təşkil olunmuşdur.

B. E-imzanın başqa şəxslər tərəfindən istifadə edilməsi

Əvvəlki yarımfəsildə e-imza sahibinin anlayışını verdik. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxa bilər. Bir şəxsin adına olan e-imza başqası tərəfindən istifadə edilə bilərmi? Bildiyimiz kimi e-imza bir şəxsin adına identikləşdirilmiş texniki vasitədir, yəni məhz həmin şəxsin niyyət ifadəsini göstərmək üçün istifadə edilir. Bu halda, təkmil e-imzanın adı əl imzası ilə bərabər tutulduğunu nəzərə alsaq, bir şəxsin əl imzasından başqasının istifadəsinin qeyri-mümkünlüyünü əsas gətirərək qarşılıqlı müqayisə aparmaq olar. Belə ki, hər bir şəxsin özünəməxsus əl imzası olur və başqa şəxs tərəfindən bu imzanın bilərəkdən təqlid edilməsi və sui-istifadə halları imzanın saxtalaşdırılması hesab olunur və qanunvericilik qaydasında həmin şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olur. E-imzaya da bu cür yanaşsaq, belə başa düşmək olur ki, e-imza başqa şəxsə istifadə üçün ötürülə bilməz, yalnız e-imza sahibi tərəfindən istifadə olunmalıdır. Lakin nəzərə alsaq ki, e-imza əl imzasının daha təkmil və texnoloji vasitələrlə təchiz edilmiş, o cümlədən məxfiliyi müvafiq sertifikatla qorunan yeni növüdür və bu cür imza sənədlərin daha operativ təsdiqlənməsinə xidmət edir, bu məqsədlərə nail olmaq üçün e-imzanın səlahiyyətləndirilmiş şəxslər tərəfindən istifadəsinin mümkünlüyünü də istisna etmək olmaz.

Beynəlxalq təcrübədə bu mövzuya yanaşma fərqlidir. Avstraliya Federal Məhkəməsinin Whittaker v. Child Support Registrar qərarında icazəsiz istifadə halı istisna olmaqla, imzanın başqa şəxs tərəfindən istifadəsinin mümkünlüyü ifadə olunur.⁶⁵

Əvvəlki yarımfəsildə qeyd edildiyi kimi, AR qanunvericiliyi bu məsələyə dair konkret tənzimləmə müəyyən edir. Belə ki, imza sahibi elektron imza yaratma məlumatlarının və imza vasitələrinin qorunmasına cavabdehdir və onların digər şəxs tərəfindən istifadəsinə yol verməməlidir.

⁶³ Argentina, Ley de fi rma digital, art. 25 (2001); Cayman Islands, Electronic Transactions Law, Section 31 (2000); India, Information Technology Act, sections 40-42 (2000); Mauritius, Electronic Transactions Act, articles 33-36 (2000).

⁶⁴ China, Electronic Signatures Law, art. 27 (2004)); Colombia, Ley 527 sobre comercio electrónico, article 40; Mexico, Código de Comercio: Decreto sobre fi rma electronica, art. 99 (2003).

⁶⁵ Whittaker v. Child Support Registrar para. 354; Disciplinary Counsel v. Lorenzon. 978 N.E.2d 183 (2012).

Elektron imzanın yazılı imzadan digər üstün cəhəti səlahiyyətləndirilmiş digər şəxs tərəfindən istifadəsinin mümkünlüyüdür.

Təcrübədə bir sıra hallarda, e-imzanın və ona dair məlumatların səlahiyyəti olmayan şəxslərin əlinə keçməsi ilə ondan sui-istifadə hallarına rast gəlinir.⁶⁶ Bunlar üzərində nəzarət itirildikdə və ya buna təhlükə yarandıqda imza sahibi müvafiq sertifikat mərkəzinə dərhal xəbər verməli və sertifikatın qüvvəsinin dayandırılmasını tələb etməlidir. Məhz bu halın qarşısının alınması üçün açıq açar kriptografiyası mexanizmindən istifadə olunan sertifikatla təsdiqlənmiş e-imzadan istifadə zəruridir.

AR İnzibati Xətalər Məcəlləsində elektron imza qanunvericiliyinin pozulmasına dair maddə öz əksini tapsa da, bu qaydada sui-istifadəyə görə konkret məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır.

IV. Elektron sənəd nədir?

A. Elektron sənəd anlayışı

Elektron sənədlərin təsdiqlənməsi üçün istifadə olunan e-imza barədə ətraflı məlumatla yanaşı, sonra elektron sənədin mahiyyəti barədə də məlumat əldə etmək mühümdür. Elektron sənəd anlayışı AR qanunvericiliyində aşağıdakı kimi verilir: “elektron sənəd - informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəddir”.⁶⁷ Bu anlayışdan belə başa düşülür ki, elektron sənəd mütləq qaydada elektron imza ilə təsdiqlənmiş olmalıdır, əks təqdirdə elektron sənəd hesab edilməyəcəkdir. AR Qanunvericiliyindən fərqli olaraq, UNCITRAL Model Qanununda elektron sənəd anlayışı öz əksini tapmamışdır. Ümumilikdə, AR qanunvericiliyindən fərqli olaraq, beynəlxalq yanaşmada elektron sənədlə bağlı konkret hüquqi tələblər yoxdur.

AR Qanunvericiliyinə əsasən, elektron sənəd ümumi və xüsusi hissələrdən ibarət quruluşa malikdir. Elektron sənədin məzmunu və ünvanlandığı şəxs barədə məlumatlar onun ümumi hissəsində qeyd edilir. Elektron sənədə əlavə edilən elektron imza (imzalar) və vaxt göstəricisi (göstəriciləri) elektron sənədin xüsusi hissəsində qeyd olunur.

Digər bir məsələ isə elektron sənədin surətinin əldə edilməsi ilə bağlıdır. Elektron sənədin surəti onun kağız daşıyıcıda əks edilmiş xarici təqdimat formasının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilməsi ilə hazırlanır. AR Qanunvericiliyi elektron sənədin surətinin istifadə edilməsini mümkün edir. Elektron sənədin kağız daşıyıcısındakı nüsxəsində onun müvafiq elektron sənədin surəti olması qeyd edilməlidir.

⁶⁶ Gong v. Zhang (2014); Liberty Mortgage Corporation v. Fiscus, UCC Rep.Serv.2d 815 (2016).

⁶⁷ Yuxarıda istinad 11, mad. 1.

Elektron sənədin kağız daşıyıcıdan başqa digər maddi obyektəki və ya kağız daşıyıcıdakı, lakin müvafiq qaydada təsdiq edilməmiş nüsxəsi onun surəti sayılmır. Elektron sənədin əslə və qanunvericiliyin tələblərinə cavab verən kağız daşıyıcı üzərindəki surəti eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Əvəlki fəsillərdə də qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə sənədin yazılı şəkildə təqdim olunması tələb olunduqda qanunvericiliyə uyğun imzalanmış elektron sənəd bu şərtlərə cavab verən hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə sənədin notariat qaydasında təsdiqi və (və ya) dövlət qeydiyyatı tələb olunduğu hallar istisna olmaqla, elektron sənəd kağız daşıyıcıda olan sənədə bərabər tutulur və onunla eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə sənədin notariat qaydasında təsdiqi və ya dövlət qeydiyyatı tələb olunduqda elektron sənəd və ya qanunun tələblərinə cavab verən surəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq qeydiyyata alınır və ya təsdiq edilir.

Elektron sənədlərdə əks olunan məlumatlar qədər bu sənədin göndərilmə və qəbul edilmə tarixlərinin də dəqiq müəyyən olunması praktiki cəhətdən mühüm hesab edilir. Tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə başqa hallar müəyyən edilməmişdirsə, elektron sənədi göndərən və ya onun adından çıxış edən şəxsin nəzarətində olmayan informasiya sisteminə daxil olduğu an elektron sənədin göndərilmə vaxtı (tarix və vaxt) hesab edilir. Tərəflər arasında müqavilədə başqa hallar müəyyən edilməmişdirsə, elektron sənədin alanın göstərdiyi informasiya sisteminə daxil olduğu an elektron sənədin alınma vaxtı (tarix və vaxt) hesab edilir. Göndərilmə və alınma vaxtlarının mübahisəyə səbəb olacağı hallarda vaxt göstəricilərinin qeydiyyatı xidmətlərindən istifadə edilə bilər. Elektron sənəddə vaxt göstəricisinin olması ona görə əhəmiyyətlidir ki, göndərən alanın elektron informasiyanı əldə etmə müddəti barədə məlumata sahib olur. Bu isə ona görə zəruridir ki, məlumatı qəbul edən öhdəlik və məsuliyyətindən boyun qaçırmaq üçün sənədi qəbul etməsini inkar etdiyi halların qarşısını alır. E-imza ilə təsdiqlənən sənədlər istifadə olunarkən göndərən yalnız məlumatın çatdığını yox, eləcə də bu barədə təsdiqlənmiş məlumat və sübut olduğunu bilir və qarşı tərəfin sənədin çatımlılığını barədə iddialarına cavab verə bilər. E-imzalı sənədin digər bir üstünlüyü isə ondan ibarətdir ki, vaxt göstəriciləri dəyişdirilə, yaxud silinə bilmir və beləcə etibarlılığını saxlayır. Sənədin hansı vaxtda göndərildiyi və qəbul edildiyini bilmək xüsusilə dələduzluq hadisələrinin qarşısını almağa da kömək edir.⁶⁸

⁶⁸ Enas M. Qutieshat, *The Use of Electronic Signature in Validation of Electronic Contracts from the Jordanian Perspective*, *School of Law*, 89 *Journal of Law, Policy and Globalization* 62, 64 (2019).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, elektron sənədin anlayışına onun bir əlaməti kimi e-imza ilə təsdiqlənmiş olması göstərilir. Bu halda, elektron qaydada həyata keçirilən əməliyyatlarda təkmil e-imzadan istifadə etmədən edilmiş razılaşmalar (məsələn, e-ticarətdə yalnız “şərtlərlə razıyam” xanasına basılmaqla edilən razılaşmalar) etibarsız hesab edilirmi? Fikrimcə, e-ticarətin, eləcə də elektron sənədləşmənin daha geniş istifadəsinə təkan yaratmaq üçün bu cür tələbin elektron sənəd anlayışından çıxarılması daha məqsədəuyğun olardı. Bu zaman isə bir sıra təhlükəsizlik məsələləri ortaya çıxa bilər ki, bu məsələlərin təkmil texnoloji vasitələrdən istifadə ilə qarşısının alınması qeyri-mümkün deyildir.

B. Elektron müqavilələr elektron sənədlərin növü kimi

Müqavilələrin adı qaydada imzalanması, bir qayda olaraq, tərəflərin imza və mövcuddursa, möhürləri ilə təsdiqlənir. Bu qaydada təsdiqləmənin üç əsas funksiyası vardır: 1) müqavilənin mənbəyini müəyyən etmək; 2) sənədin məzmununun imza sahibləri tərəfindən təsdiqləndiyini müəyyən etmək; 3) müqavilə üzrə məsuliyyətli şəxsləri müəyyən etmək. Müqavilələr elektron qaydada e-imza ilə imzalanarkən yuxarıda göstərilən funksiyaların hər biri öz əksini tapır və möhürə ehtiyac olmadan sənədlərin təhlükəsiz qaydada təsdiqlənməsi təmin olunur.

Əvvəlcədən qeyd olunduğu kimi AR Mülki Məcəlləsində birbaşa olaraq elektron imza ilə təsdiq olunmuş elektron sənəd formalı müqavilələrin yazılı müqavilələrə aid olması öz əksini tapmamışdır.⁶⁹ Buna baxmayaraq, AR Konstitusiya Məhkəməsi bu məsələyə aydınlıq gətirərək, Mülki Məcəllənin 407.2-ci maddəsinə verdiyi şərhə elektron imza ilə təsdiqlənmiş müqavilələrin yazılı müqavilələrə aid olduğunu aşağıdakı qaydada ifadə etmişdir: “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 407.2-ci maddəsinin “sadə yazılı müqavilə müvafiq qaydada imzalandığı ... andan bağlanmış sayılır” müddəasının “müvafiq qaydada imzalanma” tələbi tərəflərin onu şəxsən, mexaniki və ya başqa surətçixarma vasitələrinin köməyi ilə imzanın faksimilesindən, elektron imzadan və ya şəxsi imzanın başqa analoqundan istifadə etməklə imzalamasını nəzərdə tutur.”⁷⁰

Digər bir məsələ müqavilənin qüvvəyə minmə tarixi ilə bağlıdır. Belə ki, əksər müqavilələrdə qüvvəyə minmə anı ilə bağlı praktika ondan ibarətdir ki, bu müqavilə hər iki tərəf tərəfindən imzalandığı andan qüvvəyə minir. E-imzanın imza sahibi tərəfindən sənədi təsdiqləməsi və sənəddəki məlumatın qəbul edənə çatması anları fərqli olduğundan, bu halda müqavilənin qüvvəyə minmə anı kimi dəqiq hansı vaxtın nəzərdə tutulduğu sual doğura bilər.

⁶⁹ AR Mülki Məcəlləsi, maddə 407 (1999).

⁷⁰ Yuxarıda istinad 18, 7 (2020).

Buradan digər bir sual ortaya çıxır. Əvvəlki yarım-fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, elektron sənədin e-imza ilə təsdiqlənməsi zəruridir. Bu zaman ikitərəfli razılıq ifadəsi hesab edilən elektron müqavilələrin elektron sənədin statusuna bərabər tutulması üçün hər iki tərəfin e-imza ilə sənədi təsdiqləməsi zəruridirmi? Hesab edirəm ki, müqavilənin qüvvəyə minmə anı hər iki imza sahibinin sənədi imzalaması anına bərabər tutulmalıdır.

Bildiyimiz kimi e-imzanın əsas məqsədlərindən biri də imzalanan sənədin bütövlüiyünə nail olmaqdır. Bu zaman xüsusilə bir neçə səhifədən ibarət müqavilələrdə bu funksiyanın tətbiqinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müqavilənin son səhifəsini e-imza ilə təsdiqləyən imza sahibi öz niyyət ifadəsini həm də müqavilənin əvvəlki səhifələrinə münasibətdə ifadə edir. Belə olan halda, müqavilənin digər səhifələrini imzalamadığı üçün tərəflərdən hər hansı biri həmin səhifələrdəki öhdəliklərindən boyun qaçıra bilməzlər. Bu qaydada müqavilə imzalanması həmçinin gələcəkdə tərəflərin xəbəri olmadan imzalanmamış səhifələrdə hər hansı dəyişiklik edilə bilməsini qeyri-mümkün edir və sui-istifadə hallarının qarşısını alır.

Başqa bir sual birtərəfli əqdlərlə bağlı, eləcə də müqavilə olmayan digər növ elektron sənədlərin hüquqi qüvvəyə minmə anı ilə bağlı ortaya çıxma bilər. Həmin sənədlərin qüvvəyə minmə anının e-imza ilə təsdiqlənmə, yaxud ünvanlanan şəxsə çatması anı hesab olunmalıdır? Bu suala cavab vermək üçün adi əl imzası ilə imzalanan sənədlərin hüquqi qüvvəsi ilə bağlı tətbiq olunan mexanizmi analoji qaydada e-imzalara tətbiq etməyin məqsədəuyğun olduğunu hesab edirəm. Bu isə o deməkdir ki, sənədlərin qüvvəyə minmə, yaxud əlaqədar şəxs üzərində öhdəlik yaratma tarixi qanunvericiliklə, yaxud sənədin özündə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, imzalandığı an hesab olunmalıdır.

Digər bir məsələ elektron müqavilələrin qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, AR qanunvericiliyi elektron müqavilələrə münasibətdə konkret normalar nəzərdə tutmur. Mülki Məcəllədə müqavilələrə dair ümumi və xüsusi şərtlər analoji qaydada elektron müqavilələrə də şamil olunur. Buna yalnız elektron ticarətlə bağlı olan elektron müqavilələr istisna təşkil edir ki, bu barədə növbəti fəsildə ətraflı bəhs olunacaqdır.

Müqavilənin bağlanma vaxtı kimi, bağlandığı yerin də əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə iki fərqli ölkənin fiziki, yaxud hüquqi şəxsləri arasında imzalanan müqavilələrdə müqavilənin imzalanma yeri kimi haranın götürüldüyü müəyyən olunmalıdır. Mülki Məcəllənin 411-ci maddəsinə əsasən, əgər müqavilədə onun bağlandığı yer göstərilməyibsə, müqavilə ofertanı

göndərmiş fiziki şəxsin yaşayış yerində və ya hüquqi şəxsin olduğu yerdə bağlanmış sayılır.⁷¹

Əvvəlki fəsillərdə yazılı olması tələb olunan sənədlərlə bağlı AR Qanunvericiliyinin mövqeyini qeyd etmişdik. Xarici ölkələrin məhkəmə praktikası da bununla bağlı oxşar mövqedə dayanır. Məsələn, ABŞ-ın Barwick v. Government Emp. Insurance Co. qərarında e-imza ilə imzalanmış müqavilələrin yazılı bağlanması tələb olunan müqavilələrlə bərabər hüquqi statusa malik olduğu qeyd edilmişdir.⁷²

Hər nə qədər kriptografik üsulla və sertifikatla təsdiqlənmiş elektron imza ilə təsdiq təhlükəsiz hesab olunsa da, elektron sənədlərin, xüsusilə də müqavilələrin bu qaydada imzalanması zamanı tərəflərin məsuliyyətini yaradan bəzi hallar ortaya çıxa bilər. Bu kimi hallara aşağıdakıları aid etmək olar: a) Müqaviləni imzalayan şəxs imza sahibi olmayan şəxsdir. b) İmza sahibi səlahiyyəti olmayan şəxsə e-imzadan istifadəyə imkan yaratması ilə müqavilə imzalanmışdır. c) Məlumatlar e-imza ilə göndərsə də, tərəf bu məlumatların hüquqi qüvvəyə minməsi niyyətində deyildir. d) Məlumat e-imza ilə göndərilir, lakin e-imzanın sertifikatı ləğv edilir, yaxud dayandırılır.⁷³

Beynəlxalq arenada digər bir məsələ fərqli ölkələrdə yaradılmış e-imzaların müqavilələrin, eləcə də digər sənədlərin imzası zamanı hüquqi qüvvəsinin tanınması ilə bağlıdır. OECD təşkilatının işçi qrupu qeyd edir ki, əksər dövlətlərin qanunvericiliyi fərqli ölkələrdə yaradılmış e-imzalara münasibətdə ayrı-seçkiliyin olmamasını müəyyən etsə də, yerli qanunvericiliklərdə oən müxtəlifliklər bir sıra problemlərə gətirib çıxarır.⁷⁴ Bu zaman AR Qanunvericiliyi təkmil e-imza ilə imzalanmış, yəni "Elektron imza haqqında" Qanunun 16-cı maddəsinin tələblərinə⁷⁵ cavab verən sertifikata malik e-imza ilə təsdiqlənmiş müqavilələri etibarlı hesab edir.

C. Elektron sənədin məxfiliyi və təhlükəsizliyi

Elektron sənədin başqa şəxslər tərəfindən əldə edilməsi və sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün məxfiliyinin və təhlükəsizliyinin qorunması mühüm şərtlərdən hesab olunur. Beynəlxalq təşkilatların və əksər dövlətlərin də təkmil e-imza, yəni sertifikatlaşdırılmış imzadan istifadəni dəstəkləməyinin əsas səbəbi məhz sənədlərin məxfilik və təhlükəsizliyini təmin etməkdən

⁷¹ Yuxarıda istinad 69, mad. 411.

⁷² Barwick v. Government Emp. Insurance Co, 3 (2011).

⁷³ Mason, yuxarıda istinad 37, §15.10.

⁷⁴ Directorate For Science, Technology And Industry Committee For Information, *Computer And Communications Policy Organization for Economic Cooperation and Development, Working Party on Information Security and Privacy*, 5 (2008).

⁷⁵ Yuxarıda istinad 11, mad. 16.

ibarətdir. Texnoloji vasitələrdən, xüsusilə də kriptografiya üsulundan istifadə etməklə, imzalama bu cür təminatın ən uyğun vasitələridir.

Konfidensiallığı qorunan elektron sənədlər AR qanunvericiliyində aşağıdakı qaydada tənzimlənir: Tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən elektron sənəd dövriyyəsinə həyata keçirən subyektlər konfidensial informasiya məzmunlu elektron sənədlərə müraciət və onların mühafizə üsullarını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq özləri müəyyən edirlər. Tərkibində dövlət, kommertsiya, bank sirləri təşkil edən məlumatlar və digər konfidensial informasiyalar olan elektron sənədlərin istifadə qaydası və mühafizə tədbirləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Tərkibində dövlət sirri təşkil edən məlumatlar olan elektron sənədlərin mübadiləsi üçün yalnız sertifikatlaşdırılmış e-imza və elektron sənəd dövriyyəsi vasitələrindən istifadə olunmalıdır. Elektron sənədlərlə işləməyə buraxılan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bu sənədlərin mühafizəsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsini təmin etməlidirlər. Tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən elektron sənəd dövriyyəsinə həyata keçirən subyektlər konfidensial informasiya məzmunlu elektron sənədlərə müraciət və onların mühafizə üsullarını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq özləri müəyyən edirlər.⁷⁶

V. Elektron ticarət nədir?

A. E-ticarət anlayışı və əhəmiyyəti

Texnoloji yeniliklərə ayaq uyduran ticarət mühitində e-imzadan istifadənin əhəmiyyəti özünü ən çox e-ticarət mühitində göstərir. Müasir dövrdə daha operativ və sürətli ticarəti həyata keçirmək həm satıcının, həm də alıcının⁷⁷ marağındadır. E-ticarət ifadəsini qavramaq üçün ona dair anlayışlara diqqət yetirmək lazımdır. “Elektron ticarət haqqında” AR qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, “elektron ticarət - informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir”.⁷⁸ Beləliklə, e-ticarət alqı-satqı, müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə kommertsiya fəaliyyətini əhatə edir. Qanun maliyyə bazarı, o cümlədən sığorta və qiymətli kağızlar bazarını istisna etməklə, digər bütün kommertsiya sahələrinə şamil olunur. İstisna olunan sahələr, bu sahədə mövcud digər qanunvericilik aktları ilə xüsusi şəkildə qorunur. UNCİTRAL-ın “Elektron Ticarət haqqında” Model Qanunu isə

⁷⁶ Yuxarıda istinad 11, mad. 32.

⁷⁷ Bu subyektlər ümumilikdə ifadə olunmuşdur, buraya həmçinin sifarişçi, icraçı, podratçı və sair anlayışlar da daxildir.

⁷⁸ “Elektron ticarət haqqında” AR Qanunu, mad. 1 (2005).

elektron ticarətə konkret anlayış verməsə də, kommersiya anlayışını açaraq buraya bir çox kommersiya əməliyyatlarını aid edir. Bu əməliyyatlara aşağıdakılar aiddir: müqavilə və müqavilədən irəli gəlməyən aşağıdakıların daxil olduğu, lakin bununla məhdudlaşmayan kommersiya fəaliyyətləri: əmtə və xidmətlərin təchizi və mübadiləsi üzrə istənilən ticarət əməliyyatları; distribyutor müqaviləsi; kommersiya təmsilçiliyi və ya agentlik; faktoring; lizing; tikinti; məsləhət xidmətləri; mühəndislik; lisenziya; investisiya; maliyyə; bank; sığorta; istismar müqaviləsi yaxud konsessiya; birgə ticarət və sənayə və biznes əməkdaşlığının digər formaları; hava, su və dəmiryolu vasitəsilə yük və sərnişindaşımalar.⁷⁹ Yuxarıda sadalananlardan hər hansı bir xidməti, məsələn, yükdaşıma fəaliyyətinin e-ticarət üzərindən həyata keçirilməsini nəzərdən keçirsək, UNCİTRAL Model Qanununa görə bura aşağıdakı əməliyyatları aid edə bilərik:⁸⁰ malların markası, sayı, miqdarı yaxud çəkisi üzrə təchiz etmək; malların təbiəti və dəyərini bəyan etmək; malların qəbulunu bildirmək; malların yükləndiyini bildirmək; tərəfi müqavilə şərtləri barədə məlumatlandırmaq; daşıyıcıya təlimatlar vermək; malların çatdırılmasını təmin etmək; malların boşaldılmasına icazə vermək; itki yaxud zərər barədə məlumat vermək; müqavilənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı hər hansı digər məlumat vermək; səlahiyyətli şəxsə malların çatdırılması öhdəliyini götürmək; mallara dair hüquqları vermək, ötürmək, əldə etmək, imtina etmək; danışıqlar aparmaq; müqavilə üzrə hüquq və öhdəlikləri əldə etmək və dəyişiklik edə bilmək. Bütün bu qeyd olunanlar e-ticarət üzərindən elektron məlumat yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Əlaqədar hüquq normalarına əsasən e-ticarətin üç əsas subyekti vardır: 1) satıcı (təchizatçı)- alları satan (xidmətləri göstərən, işləri görən) elektron ticarət iştirakçısı; 2) alıcı (sifarişçi) - malları alan (xidmətləri, işləri sifariş edən) elektron ticarət iştirakçısı; və 3) elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi (bundan sonra - vasitəçi) elektron sənədi göndərən və alan arasında elektron sənəd dövriyyəsi xidmətlərini göstərən fiziki və ya hüquqi şəxs. Qeyd olunan ilk iki subyekt onlayn qaydada həyata keçirilən xidmətlərin, yəni ticarət xidmətlərinin əsas subyektləri hesab olunur və onların mövcudluğu olmadan ticarətin həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Üçüncü subyekt isə qeyd olunan kommersiya əməliyyatlarını internet mühitinə daşıyan əsas subyekt hesab olunur. Bu cür vasitəçilərə beynəlxalq praktikadan “eBay”, “AliExpress”, “Amazon” kimi tanınmış müəssisələri misal göstərmək mümkündür. AR Qanunvericiliyi bu cür vasitəçilərə dair məsuliyyət müəyyən edir.⁸¹

⁷⁹ “Elektron Ticarət haqqında” UNCİTRAL Model Qanunu, mad. 1 (1996).

⁸⁰ Yenə orada, mad. 16.

⁸¹ Yuxarıda istinad 78, mad. 12.

E-ticarətdən danışarkən onun məhz ticarətin təkmilləşmiş və texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə fəaliyyət göstərən müasir variantı olduğunu nəzərə alsaq, ticarətin əsas prinsipləri və qanunvericilikdə mövcud əlaqədar normaların analoji qaydada e-ticarətə də tətbiq edilməli olduğunu aydın görə bilərik. Bununla yanaşı, Azərbaycanca elektron ticarətin həyata keçirilməsinə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur. Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət sahələrində elektron ticarət aparıldıqda, satıcı (təchizatçı) qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada həmin fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır. Xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət sahələrinə spirtli içkilərin, tütün məmulatlarının topdansatışı, rabitə xidmətləri, pul lotereyalarının keçirilməsi, işədüzəltmədə vasitəçilik fəaliyyəti və siyahısı qanunla müəyyən olunmuş digər sahələr aiddir.⁸²

E-ticarətin əsas elementlərindən biri əməliyyatların e-imza ilə təsdiqlənməsidir. Belə ki, AR Qanunvericiliyinə əsasən, elektron ticarətin həyata keçirilməsi üçün tərəflər arasında müqavilə elektron sənəd formasında olmalıdır.⁸³ AR qanunvericiliyinə əsasən, elektron sənədin əsas əlamətlərindən biri onun məhz e-imza ilə imzalanmasıdır. Ölkəmizdə e-imza anlayışı təkmil e-imzanı, yəni sertifikatla təsdiqlənmiş imzanı əhatə etdiyi üçün, buradan belə aydın olur ki, e-imza üçün mütləq şəkildə təkmil e-imza gərəklidir. Lakin praktikada təkmil e-imzadan istifadə edilmədən, məsələn alıcının şərtlərlə razı olduğunu ifadə edən xananı seçməsi ilə təsdiqlənən və bu yolla həyata keçirilən bir çox xidmətlər vardır. Bu cür razılaşma ilə həyata keçirilən xidmətlərin hüquq statusu və tərəflər arasında mübahisə yaranacağı təqdirdə mövcud razılaşmaların etibarlılığı qanunvericilik qaydasında tənzimlənməmişdir.

E-ticarət subyektlərinin qarşısında duran ən böyük sual bu qaydada ticarətin həyata keçirilməsinin təhlükəsizliyidir. İstər satıcılar, istərsə də alıcılar əmin olmaq istəyir ki, e-ticarət vasitəsilə həyata keçirdikləri əməliyyatlar hər hansı dəyişikliyə məruz qalmayacaq, qarşı tərəf həqiqətən də özünü təqdim etdiyi şəxsdir və əməliyyat mexanizmləri açıq, hüquqi və təhlükəsizdir.⁸⁴ Lakin qəbul etmək lazımdır ki, indiki vəziyyətdə xidmətlərin daha sürətli və operativ həyata keçirilməsinə təkan yaratsa da, e-ticarət adı qaydada həyata keçirilən kommersiya xidmətlərindən münasibətdə təhlükəsizliyi daha az təmin olunan, kibercinayətlərə daha açıq, satıcı üçün daha çox zəhmət tələb edən bir mühitdir. Bu səbəbdən, hazırki dövr üçün e-ticarətin inkişafı, hesab edirəm ki, özünün başlanğıc dövrlərini yaşayır, kifayət qədər genişlənməsi və daha çox

⁸² “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı (1997).

⁸³ Yuxarıda istinad 78, mad. 7.1.

⁸⁴ Commission of the European Communities, *A European Initiative in Electronic Commerce*, 157 (1997).

kommersiya subyektləri və fəaliyyət sahələrini özündə birləşdirməsi üçün uzun yol qət etməsinə ehtiyac vardır.

B. E-ticarət müqavilələrinə dair tələblər

E-ticarət özü ilə sürət və operativlik gətirsə də, kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün mühüm olan məsələlərə dair bir sıra sualların, o cümlədən müqavilə hüququ sahəsində bəzi nüasların aydınlaşdırılması ehtiyacını yaradır. E-ticarət mühitində elektron müqavilələrin forması, imzalanma qaydası və s. məsələlər müxtəlif ölkə nəzəriyyəçiləri, eləcə də qanunvericilik orqanları tərəfindən müzakirə olunmaqdadır. Xüsusilə də, müqavilənin forması ilə bağlı tələblərə dair ölkə qanunvericilikləri fərqli yanaşmalar sərgiləyir. Bəzi ölkələrdə mülki qanunvericilikdən irəli gələn adi müqavilələrə şamil olunan forma tələbləri e-ticarət müqavilələrinə də şamil olunur. AR qanunvericiliyi də bu cür yanaşmanı üstün tutaraq, e-ticarət sahəsində müqavilələr üçün bir sıra tələblər qoyur. Müqavilə tərəflərinin başqa cür razılaştığı hallar istisna olmaqla, oferta və aksept elektron məlumat formasında təqdim edilir. E-ticarətdə satıcı (təchizatçı) ilə alıcı (sifarişçi) arasında müqavilələr elektron sənəd formasında bağlanır. Müqavilə bağlamaq təklifi (oferta), o cümlədən qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış oferta (ümumi oferta) oferentin özü və ya bu təkliflə bağlı onun adından hərəkət etmək səlahiyyəti verilmiş şəxs tərəfindən, yaxud onların proqramlaşdırdığı və avtomatik fəaliyyət göstərən informasiya sistemi vasitəsilə göndərilə bilər. Müqavilənin şərtləri xüsusi biliyə malik olmayan alıcı (sifarişçi) tərəfindən dəqiq və birmənalı başa düşülən şəkildə tərtib edilməlidir, həmçinin müqavilə onunla tanış olmağa və onu saxlamağa imkan verən formada hazırlanmalıdır. Müqavilənin bəzi şərtləri digər elektron sənədə istinadən verilə bilər və bu səbəbdən müqavilə etibarsız sayıla bilməz. Bu halda satıcı (təchizatçı) müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdə istinad olunan elektron sənədə çıxış imkanı təmin etməlidir. Müqavilə satıcının (təchizatçının) ona aksept aldığı andan bağlanmış hesab olunur.⁸⁵ Bu zaman aksept alma dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğu, fikrimcə, qanunvericilikdə dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə ki, daha əvvəl də qeyd etiyimiz kimi, elektron sənədə dair əsas tələbin onun e-imza ilə təsdiqlənməsi olduğunu nəzərə alsaq, akseptin alınmasının da e-imza ilə təsdiqlənməli olduğu zəruriyyəti ortaya çıxır. Əgər tərəflər arasındakı razılığa əsasən digər hallar nəzərdə tutulmamışdırsa, elektron sənədin qəbul edilməsinin təsdiqi aksept hesab olunmur. Elektron sənəd e-imza ilə təsdiqləndikdən sonra aksept edilmiş hesab edilir.

Qanunvericiliyə əsasən, alıcı sifariş verməzdən əvvəl satıcı tərəfindən aşağıdakı məlumatla təmin olunmalıdır: təchizatçının adı, ünvanı; malların

⁸⁵ Yuxarıda istinad 78, mad. 7.

(xidmətlərin, işlərin) xüsusiyyətləri barədə əsas məlumatlar; vergilər nəzərə alınmaqla malların (xidmətlərin, işlərin) qiymətləri; çatdırılma nəzərdə tutulduqda, onun xərci və digər şərtləri; ödəniş və sifarişin icra olunma şərtləri; bu Qanunda nəzərdə tutulmuş imtina hüququndan istifadə imkanı; müqavilə bağlamaq təklifinin və ya qiymətin qüvvədə olduğu müddət; ehtiyac olarsa, malların, işlərin və xidmətlərin daimi və ya mütəmadi təchiz edilməsinin minimal müddəti; müqavilənin bağlanma üsulu və mərhələləri; satıcı tərəfindən müqavilənin qeydiyyatının aparılması və ona çıxış imkanı; sifarişin verilməsi zamanı buraxılan səhvlərin müəyyənləşdirilməsi və onların düzəldilməsi üçün mövcud olan texniki imkanlar; Sifariş verilməyə qədər satıcı alıcıya sifariş verdiyini dərhal bildirməlidir. Alıcı sifarişin təsdiqlənməsi barədə məlumatı əldə etdiyi halda sifariş qəbul olunmuş sayılır.⁸⁶

AR Qanunvericiliyi e-ticarət müqavilələrindən imtina əsaslarını da müəyyən edir. Belə ki, alıcı malın (işin, xidmətin) ödəniş qaydasından asılı olmayaraq 7 iş günü ərzində cəriməsiz olaraq və səbəb göstərmədən bağlanmış müqavilənin icrasından imtina edə bilər. Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş öhdəlik yerinə yetirilməmişdirsə, müqavilənin icrasından imtina etmə müddəti müqavilənin bağlandığı gündən hesablanır. Lakin müvafiq öhdəlik, yəni yuxarıda qeyd olunmuş sifarişə dair məlumatlar müqavilə bağlanan anadək alıcıya çatdırılması öhdəliyi satıcı tərəfindən yerinə yetirilməmişdirsə, o bunu müqavilə bağlandıqdan sonrakı 3 ay ərzində etməlidir. Bu dövrdə öhdəlik yerinə yetirilərsə, 7 günlük imtina müddəti həmin gündən hesablanır. Alıcı göstərilən qaydada müqavilənin icrasından imtina etdikdə, satıcı onun ödədiyi məbləği əlavə xərc olmadan 7 gün ərzində geri qaytarmalıdır. Bu zaman alıcıdan yalnız malın qaytarılması xərci tutula bilər. Tərəflər arasında digər razılaşma olmadıqda, alıcı aşağıdakı müqavilələrin icrasından imtina edə bilməz: 7 günlük imtina müddət ərzində alıcının razılığı ilə müqavilənin icrasına başlandıqda; qiymətləri satıcı tərəfindən tənzimlənməyən maliyyə bazarındakı dəyişmələrdən asılı olan malların təchizatı üzrə müqavilələrdə; alıcının xüsusi tələbi əsasında istehsal və ya uyğunlaşdırma səbəbindən geri qaytarılması mümkün olmayan, tez korlanan və ya məhdud istifadə müddəti olan malların təchizatı üzrə müqavilələrdə; audio, video yazılar və ya kompüter proqram təminatının, həmçinin digər malların qablaşdırma materialı alıcı tərəfindən açıldıqda və ya digər qaydada pozulduqda; qəzet, jurnal və digər dövrü mətbuat təchiz edildikdə. Tərəflər arasında digər razılaşma olmadıqda, sifariş alıcı tərəfindən göndərilən gündən başlayaraq ən gec 30 gün ərzində satıcı tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Satıcı sifariş verilmiş malları (işləri, xidmətləri) onların olmaması (görülməsinə və ya göstərilməsinə imkanın

⁸⁶ Yuxarıda istinad 78, mad. 8.

olmaması) səbəbindən təmin edə bilmədikdə alıcıya bu barədə məlumat verməlidir və onun ödədiyi məbləği 7 gün ərzində geri qaytarmalıdır. Malların və xidmətlərin çatdırılması xərc tələb edərsə, alıcının (sifarişçinin) sifarişi olmadan onların təmin edilməsi qadağandır. Satıcı öz təşəbbüsü ilə ödəniş əsasında malların və xidmətlərin çatdırılmasını həyata keçirərsə, alıcının belə təklifə cavab verməməsi razılıq sayılmamalıdır.⁸⁷ Müqavilə hüququ üzrə praktikada, əsasən, müqaviləyə xitam hüququ hər iki tərəf üçün tanınır və bir qayda olaraq, tərəflər razılaşıdıqları qaydada qarşı tərəfə müvafiq xərcləri ödəyirlər. E-ticarət mühitində isə satıcının ümumi oferta əsasında xidmət təklif etdiyini nəzərə alsaq, onun müqavilədən imtina hüquqları da analoji qaydada ümumi normalar əsasında tənzipələnir. Bundan əlavə, tərəflər arasında digər razılaşma olmadıqda, müqavilə satıcı tərəfindən ən gec 30 gün ərzində yerinə yetirilməlidir. Satıcı sifariş verilmiş malları onların olmaması səbəbindən təmin edə bilmədikdə alıcıya bu barədə məlumat verməlidir və onun ödədiyi məbləği 7 gün ərzində geri qaytarmalıdır. Malların və xidmətlərin çatdırılması xərc tələb edərsə, alıcının sifarişi olmadan onların təmin edilməsi qadağandır. Satıcı öz təşəbbüsü ilə ödəniş əsasında malların və xidmətlərin çatdırılmasını həyata keçirərsə, alıcının belə təklifə cavab verməməsi razılıq sayılmamalıdır.

Bir sıra digər ölkələrdə isə internet üzərindən elektron müqavilələrin bağlanması alıcının "Razıyam" xanasına basmaqla niyyət ifadəsini yetərli hesab edir. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi e-ticarət müqavilələri elektron sənəd hesab olunduğuna görə onların AR qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən təkmil e-imza ilə imzalanmış olması zəruridir. Praktikada bu qaydaya əməl edilmədən, yalnız xanaya klikləməklə təsdiqlənən ticarət əməliyyatları da həyata keçirilədiyini rast gəlinir. Bu qaydada bağlanmış müqavilələrlə bağlı gələcəkdə tərəflər arasında mübahisə yaranacağı halda bu müqavilələrin etibarlı sayılması məsələsi də e-ticarətlə bağlı praktiki çətinliklərdən biridir.

C. Beynəlxalq e-ticarət

E-ticarətin inkişafı beynəlxalq ticarətə də təsirsiz ötüşmür. Beynəlxalq e-ticarət həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş dövlətlərə böyük imkanlar tanıyır. İstər satıcılar, istərsə də alıcılar beynəlxalq e-ticarətdən istifadəyə maraqlıdır. İstənilən xidmət üzrə ən yaxşı mütəxəssisi xarici ölkəyə getmədən tapmaq, eləcə də ölkə daxilində mövcud olmayan hər hansı bir malın təchizi zamanı beynəlxalq e-ticarət ən effektiv vasitəyə çevrilir, geniş rəqabət mühitində ən yaxşı və uyğun mal və ya xidməti əldə etməyə imkan yaradır. Bu, eyni zamanda təchizatçıların da öz fəaliyyət dairəsini daha asan yolla genişləndirməsinə səbəb olur. İnternet, həmçinin, e-ticarət tətbiq etmələri vasitəsilə elektron bazarda həyata keçirildikdə informasiya axtarışı ilə bağlı

⁸⁷ Yuxarıda istinad 78, mad. 9.

xərclərin azalmasına və coğrafi yaxınlıq və ticari praktikanı nəzərə alaraq, satıcıların elektron qaydada tapılaraq əlaqəyə girməsinə şərait yaradır.⁸⁸

Beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişafı özü ilə birlikdə bir sıra sualları da gətirir. Beynəlxalq qaydada edilən əməliyyatlarda hansı ölkənin qanunvericiliyi şamil olunur, mübahisələrin həlli qaydası hansı formada həyata keçirilir, beynəlxalq e-ticarətdə müqavilə nədir və bu kimi digər suallar məsələnin hüquqi aspektlərinin araşdırılmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq e-ticarətə dair vahid beynəlxalq qaydalar mövcud deyildir.⁸⁹ Beynəlxalq ticarətin bir çox ümumi norma və qaydaları analoji qaydada bu münasibətlərə də şamil olunur.

Xeyli sayda müsbət cəhətləri ilə birlikdə, beynəlxalq e-ticarət mənfi cəhətlərə də malikdir. Belə ki, internetdən istifadə, satıcıları özlərini daxili məhkəmə müdafiəsindən kənarlaşdırır, alıcıları haqsız bazarlıq təcrübəsi, keyfiyyətsiz mallar, təhlükəsiz olmayan ödəmə metodları, o cümlədən daxili məlumatların asanlıqla ötürülə bilməsi halları ilə üz-üzə qoyur.⁹⁰

Beynəlxalq ticarətlə bağlı əsas hüquqi məsələlərdən biri tərəflər arasında yaranmış mübahisələrin həlli qaydasıdır. Bu məsələnin həllində vahid qaydalar olmadığı üçün, ölkələrin daxili qanunvericilik üzrə yanaşmaları əsas götürülür. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarına əsasən, tənzim edən hüquq və mübahisələrin həlli yeri tərəflər arasında razılaşdırılaraq müəyyən edilir. Lakin tərəflər arasında razılaşma olmadıqda hansı ölkə hüququnun seçilməsi ölkəmizdə “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” AR qanunu ilə müəyyən edilir.⁹¹

Beynəlxalq e-ticarət vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlarda elektron müqavilələrin tənzimlənməsi də digər mühüm məsələdir. Əvvəlki yarımfəsillərdə qeyd etdiyim kimi, AR qanunvericiliyi e-ticarətin elektron sənəd hesab olunan elektron müqavilə vasitəsilə həyata keçirilməsini zəruri hesab edir. Bu halda, ölkələrin yanaşmasından asılı olaraq, müqaviləyə dair tələblər, e-imzadan istifadənin vacibliyi, müqavilənin icrası qaydaları da fərqli olur.

Beynəlxalq e-ticarətin qarşısında dayanan bir sıra hüquqi maneələr beynəlxalq institutlar tərəfindən daim müzakirə obyektinə olmaqdadır. Məsələn, Avropa İttifaqı üzv dövlətlərin daxili qanunvericiliyindəki fərqləri minimuma endirmək və daha asan e-ticarətə nail olmaq üçün bütün təşkilata üzv

⁸⁸ UN, Economic commission for Latin America and the Caribbean ECLAS, Electronic Commerce, International Trade and Employment: Review of The Issues, 1-30 (2002).

⁸⁹ Fred M. Greguras, An Overview of Global E-Commerce Legal Issues, Uncertain International Legal Rules, 3 (2000).

⁹⁰ OECD, Gateways to the Global Market Consumers and Electronic Commerce, Opening Remarks by Donald Johnston 15 (1998).

⁹¹ “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” AR Qanunu, mad. 25 (2000).

dövlətlərdə məcburi hüququ qüvvəyə malik Elektron Ticarətə Dair Direktiv qəbul etmişdir. Daha sonra bu Direktiv eIDAS sistemi ilə əvəz edilmişdir. Bu sahədə mühüm addımlardan biri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (ingiliscədə OECD) tərəfindən yaradılmış e-ticarət üzrə əməliyyatları tənzimləyən təlimatlardır.⁹²

VI. Elektron imzanın Azərbaycan Respublikasında, beynəlxalq sənədlərdə və xarici ölkələrin qanunvericiliklərində tənzimlənməsi

A. Azərbaycan Respublikasında elektron imzadan istifadə

“Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanun. Bu sahədə adı çəkilməli olan ilk qanunvericilik aktı “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” AR Qanunudur. Qanun 09 mart 2004-cü ildə qəbul olunmuşdur. Əvvəlki fəsillərdə mövzu ilə əlaqədar müxtəlif məsələlərdə sözügedən qanuna istinad olunaraq ölkəmizin e-imza və əlaqədar mexanizmin tətbiqinə qanunvericilik aspektindən yanaşması, eləcə də mövcud bir sıra qeyri-müəyyənliklər və boşluqlar müzakirə olunmuşdur. Qanunun preambulasında da qeyd olunduğu kimi, bu Qanun elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövriyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləyir.⁹³ Ümumilikdə 7 fəsildən ibarət olan Qanunun “Ümumi müddəalar” adlı ilk fəslində anlayışlar, e-imzanın tətbiq sahələri, e-imza və e-sənədin hüquqi qüvvəsi, eləcə də əlaqədar qanunvericilik, “Elektron imza” başlıqlı növbəti fəsildə e-imzanın müxtəlif sahələrdə istifadəsi tənzimlənir, “Sertifikat xidmətləri, sertifikatlaşdırma” fəslində sertifikatın verilmə qaydaları, imza sahibi, sertifikata dair tələblər, o cümlədən sertifikat mərkəzlərindən bəhs olunur, “Elektron sənəd” və “Elektron sənəd dövriyyəsi” adlı 4 və 5-ci fəsilər bütövlükdə elektron sənədlə bağlı məsələləri tənzimləyir. Son iki fəsil isə xüsusi və yekun bir sıra müddəaları özündə əks etdirir. Qanunla nəzərdə tutulmuş istisna hallardan başqa, bu qanun e-imza və e-sənədlə bağlı bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

“Elektron ticarət haqqında” Qanun. “Elektron ticarət” barədə fəsildə bu qanun əsasında tənzimlənen bir sıra normalara toxunulmuşdur. E-imzanın istifadəsinin əsas tətbiq sahələrindən birinin elektron ticarət sahəsi olduğunu nəzərə alsaq, bu qanunun e-imzanın istifadə sahələrini və prosessual məsələlərin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyəti danılmazdır. Qanun 10 may 2005-ci ildə qəbul olunub, 5 fəsildən ibarətdir. “Ümumi müddəalar”ı əhatə edən ilk

⁹² OECD, Recommendation Of the OECD Council Concerning Guidelines for Consumer Protection In The Context Of Electronic Commerce (1999).

⁹³ Yuxarıda istinad 11, preambula.

fəsildən sonra "Elektron ticarətin təşkili" adlı növbəti fəsil, daha sonra isə "Elektron ticarətin həyata keçirilməsi"ni tənzimləyən normaları əhatə edən 3-cü fəsil elektron ticarətin həyata keçirilmə qaydası, müqavilələrin imzalanması və qanunvericiliyin müvafiq tələblərini özündə əks etdirir. "Elektron ticarət qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət" adlı növbəti fəsil e-ticarət subyektlərinin qanunvericiliyin tələblərinə əməl etmədiyi halda yarana biləcək məsuliyyətindən bəhs edir.

AR İnzibati Xətalər Məcəlləsinin əlaqədar normaları. AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi elektron imza və elektron sənəd haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edir. Belə ki, sertifikatlaşdırılmamış elektron imza və elektron sənəd dövriyyəsi vasitələrindən istifadə edilməsinə görə; informasiya sisteminin mülkiyyətçisi tərəfindən bu sistemin fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməməsinə, informasiya sisteminin müəyyən edilmiş qaydada ekspertizadan keçirilməməsinə görə; sertifikat xidmətləri mərkəzi tərəfindən imza yaratma məlumatlarının və imza sahibi barəsində məlumatların mühafizəsinin, sertifikatdakı məlumatların tamlığının və düzgünlüyünün, sertifikat xidmətlərinin keyfiyyətinin və dəqiqliyinin təmin edilməməsinə, sertifikatın qüvvəsinin qanunsuz dayandırılması və ya ləğv edilməsinə, sertifikatın istifadəsinə təsir edə bilməsi məlum olmuş məlumatların imza sahibinə vaxtında çatdırılmamasına görə; elektron sənədlərin saxlanması, ötürülməsində, qəbulunda vasitəçinin informasiya sistemindən etibarlı istifadəni təmin edən texnika və texnologiyalara, bilikli, təcrübəli və səriştəli işçi heyətə, xidmət göstərilmiş elektron sənədlərin vaxtını və mənbəyini təyin etməyə imkan verən şəraitə, həmin elektron sənədlərin vaxtı və mənbəyi haqqında informasiyanın saxlanması üçün etibarlı sistemə malik olmamasına görə fiziki və hüquqi şəxslərə cərimələr müəyyən edilmişdir.⁹⁴ Məcəllə, o cümlədən, elektron ticarətlə bağlı qanunvericiliyin pozulmasına görə də məsuliyyət müəyyən edərək: elektron ticarətdə satıcı (təchizatçı) tərəfindən alıcıya (sifarişçiyə) və ya səlahiyyətli dövlət orqanlarına yanlış məlumatın verilməsinə; elektron ticarətdə elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisinin xidmət göstərərəkən ötürdüyü, saxladığı informasiyaların ümumi monitorinqinin aparılması və ya qanunsuz fəaliyyətin həyata keçirilməsini sübut etmək məqsədi ilə fəal surətdə faktların və ya təfərrüatların müəyyənləşdirilməsi üzrə hərəkətlərə məcbur edilməsinə və ya bu hərəkətlərin elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi tərəfindən fərdi təşəbbüs qaydasında həyata keçirilməsinə; elektron ticarətdə elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi tərəfindən xidmət göstərdiyi alıcıların (sifarişçilərin), satıcıların (təchizatçıların) qanunsuz fəaliyyəti və ya qanunsuz informasiya ötürməsi barədə səlahiyyətli

⁹⁴ Yuxarıda istinad 58, mad. 380.

dövlət orqanlarına məlumatın verilməməsinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanlarının müraciətinə əsasən xidmətlərin alıcılarının (sifarişçilərinin), satıcıların (təchizatçıların) müəyyənləşdirilməsinə imkan verən məlumatların təqdim edilməməsinə; elektron ticarətdə elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi tərəfindən məhkəmənin qərarı və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş səlahiyyətli dövlət orqanının müraciəti əsasında hüquq pozuntularının qarşısının alınması məqsədi ilə göstərilən xidmətin dayandırılmamasına, informasiyanın saxlanması xidmətinin göstərildiyi halda informasiyanın silinməməsinə və ya ona çıxışın məhdudlaşdırılmamasına görə fiziki və hüquqi şəxslərə inzibati cərimələr müəyyən edir.⁹⁵

Ölkə praktikasında mövcud vəziyyət. Azərbaycan Respublikasında e-imza və sertifikatlaşdırma fəaliyyəti üzrə lisenziyalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilir. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildikdən sonra “elektron imza”nın reallaşdırılması mərkəzi icra orqanı kimi sözügedən quruma tapşırılmışdır. Prezidentin Fərmanından irəli gələrək hazırda fəaliyyət göstərən Sertifikat Xidmətləri Mərkəzinin əsas vəzifəsi Ali Sertifikat Xidmət Mərkəzi kimi digər mərkəzlərə nəzarət funksiyasını həyata keçirmək, onların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərdiyini, düzgün proqram təminatından istifadə etməsini və s. yoxlamaqdan ibarətdir. 2011-ci ilin sentyabr ayından rəsmi olaraq fəaliyyətə başlayan Mərkəz əhalinin müxtəlif təbəqələrinə, yəni adi vətəndaşlara, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə, həmçinin dövlət qulluqçularına xidmət göstərir. Elektron imza xidmətlərini operativ şəkildə təmin etmək məqsədilə Bakı şəhərinin əsas mərkəzi poçt şöbələri və filiallarında, ölkənin regionlarındakı poçt şöbələrində, həmçinin “Şəbəkə” xidmət mərkəzlərində Qeydiyyat Mərkəzləri təşkil olunmuşdur. Bu e-imza vasitəsilə istənilən formatda və sayda olan faylları elektron qaydada imzalamaq mümkündür, bu zaman Heş funksiyasının köməyiylə fayldakı məlumatlar sıxılaraq müəyyən ölçüyə gətirilir, bu məlumatlar alqoritmlər vasitəsilə şifrələnir və saxlanılır, daha sonra eyni əməliyyatlar əksinə həyata keçirilir, deşifrələmə və Heş funksiyası ilə əvvəlki məlumatlarla eyniliyi təsdiq edilərsə, qarşı tərəfə imza üçün göndərilir.⁹⁶

B. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi

E-imzanın geniş tətbiqi və təkmilləşdirilməsinə təkan yaradan beynəlxalq sənədlərdən ən mühümü 2001-ci il tarixli BMT Baş Assambleyası tərəfindən

⁹⁵ Yuxarıda istinad 58, mad. 459.

⁹⁶ Milli Sertifikat Xidmətləri Mərkəzi, burada bax: <http://e-imza.az/az/about> (Son baxış tarixi: 19 May 2020).

hazırlanmış “Elektron imzalar haqqında” UNCITRAL Model Qanunudur. Cəmi 12 maddədən ibarət olan Qanun e-imza ilə bağlı təməl normaları özündə birləşdirir, sonradan əksər ölkələrin daxili qanunvericilik aktlarında e-imza ilə bağlı oxşar müddələrin qəbul edilməsinə müvəffəq olur. Qanunun yaradılmasının əsas məqsədi gündən-günə əl imzası ilə eyni səviyyəyə çatan e-imzanın geniş istifadəsinə başlanılması və onu tətbiqi ilə bağlı yaranan boşluq və sualların aradan qaldırılması üçün vahid normalar müəyyən etməkdir. Qanunun tətbiq dairəsi e-imzanın kommersiya əməliyyatlarında istifadəsidir.

Qanunun müxtəlif maddələrə əsasən, məsələlərlə bağlı mövqeyi əvvəlki yarımfəsillərdə mövzularla bağlı müzakirə edilmişdir. Ümumilikdə isə Qanun e-imza ilə bağlı təfsilatı təfsir və tənzimləmə müəyyən etmədən, təsviredici normalarla bu sahədə ümumi istiqaməti müəyyən edir. Qanunda bir sıra mühüm ifadələrə anlayış verilir, sənədin tətbiq dairəsi göstərilir, imza tələbi, o cümlədən imza sahibi və imzanı təqdim edən sertifikat mərkəzlərinin öhdəlikləri və məsuliyyətindən bəhs edilir.

Qanunun 12-ci maddəsi xarici sertifikat və e-imzaların tanınmasını tənzimləyir. Sertifikat, yaxud e-imza istifadə olunacağı ölkədəki qaydalara uyğun eyni səviyyədə etibarlılıq əlamətlərinə malikdirsə, həmin ölkədə mövcud sertifikat, yaxud e-imza ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olacaqdır. Sözügedən maddənin 4-cü bəndi etibarlılıq meyarları kimi beynəlxalq standartları nəzərdə tutulduğunu qeyd edir.

Bu Qanunun yaradılmasına təkan yaradan digər qanun isə 1996-cı il tarixli “Elektron ticarət haqqında” UNCITRAL Model Qanunudur. Elektron Ticarət haqqında Model Qanunun 7-ci maddəsindən, yəni e-ticarətdə imzanın əhəmiyyətindən irəli gələrək BMT belə bir beynəlxalq tənzimlənmənin zəruriyyəti ilə əvvəlki Model Qanunu hazırlamışdır. Qanun iki hissədən ibarət olmaqla, birinci hissədə e-ticarətlə bağlı ümumi tənzimləmələr müəyyən edir, ikinci hissədə isə spesifik normaları özündə əhatə edən xüsusi sahələrdə e-ticarəti tənzimləyir. Burada xüsusi sahə dedikdə daşımalar nəzərdə tutulur, digər kommersiya fəaliyyət növlərindən isə bəhs edilmir. Model Qanunun yekunlaşmamış “canlı sənəd” olduğunu əsas götürərək bu sahələrin gələcəkdə tənzimlənməsi nəzərə alınmışdır.

C. Avropa İttifaqında elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi

Avropa İttifaqı çərçivəsində e-imza ilə bağlı ilk tənzimləmə 1999-cu il tarixli Direktiv olmuşdur. Bu Direktiv 1999-cu ildə Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş, 1 il sonra qüvvəyə minmişdir. Direktivin əsas məqsədi məlumat mübadiləsinin azad hərəkətini təmin etmək, eləcə də üzv dövlətlər arasında e-ticarətin inkişafına təkan yaratmaqdır. Sənədi imzalayan üzv dövlətlər onun

hüquqi qüvvəsini və elektron müqavilələrin effektivliyini tanımalı və istifadəsi qarşısındakı bütün maneələri aradan qaldırmalıdır.

Direktivin 2-ci maddəsi elektron imzanı sadə və təkmilləşmiş olaraq iki növə bölür və aşağıdakı qaydada tənzimləyir. Sadə elektron imza elektron məlumatla bağlı və məntiqi əlaqəli elektron formalı və səlahiyyət vermə xaraktri daşıyan məlumatdır. Təkmilləşmiş imza aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: a) imza sahibi ilə fərdi əlaqəli olmalıdır; b) imza sahibini müəyyənləşdirə bilən olmalıdır; c) imza sahibinin yeganə nəzarətində olmalıdır; d) məlumatın hər hansı bir sonrakı dəyişikliyinə aşkar oluna biləcəyi şəkildə əlaqələndirilir.

Direktiv Avropa İttifaqı tərəfindən 2016-cı ildə eIDAS (Elektron İdentifikasiya, Autentifikasiya və Etimad Xidmətləri) ilə əvəz olunmuşdur. EIDAS tənzimləməsi elektron identifikasiya, autentifikasiya və təhlükəsizlik xidmətləri üçün istifadə edir. Bu sistem 2014-cü ildə Avropa İttifaqının tənzimləməsi əsasında yaradılmışdır. EIDAS-ın əsas məqsədi e-imzanı, e-əməliyyatları və elektron vasitələrlə daha təhlükəsiz mühitdə kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün münasibətləri tənzimləməkdir. Bu qanun Avropa İttifaqı ölkələrinin bütün əlaqədar daxili aktlarında üstün qüvvəyə malik hesab olunur.

D. Amerika Birləşmiş Ştatlarında elektron imzanın hüquqi tənzimlənməsi

Amerika 160 milyondan çox internet istifadəçisi ilə dünyanın ən böyük internet bazarına malik ölkə hesab olunur. İnternetin gündəlik ünsiyyət vasitəsinə çevrildiyi bu ölkədə onlayn fəaliyyətin inkişafı və e-ticarətdən geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Bu isə özündə e-imza və e-ticarətlə bağlı məsələlərin tənzimlənməsini zəruri edir.

ABŞ-da elektron imza barədə tənzimləmə ilk dəfə böyük həcmdə 2000-ci ildə Beynəlxalq və Yerli Ticarətdə Elektron İmza Aktının⁹⁷ qəbulu ilə başlamışdır. ESIGN ABŞ tərəfindən elektron imzanın tənzimlənməsi üçün hazırlanmış aktdır. Aktın e-imza ilə bağlı mövqeyi, 101-ci maddəsinə əsasən, belə müəyyən olunmuşdur: imza, müqavilə, yaxud digər sənəd yalnız elektron formada olduğu üçün etibarsız hesab edilə, yaxud hüquqi qüvvəsindən imtina edilə bilməz; müqavilə yalnız elektron imza vasitəsilə imzalandığı üçün etibarsız hesab edilə, yaxud hüquqi qüvvəsindən imtina edilə bilməz. Akt notariyslara, o cümlədən səlahiyyətli orqanlara öz fəaliyyətlərini elektron qaydada həyata keçirməyə imkan verir. Akt, o cümlədən, istənilən möhür, ştamplə və oxşar təsdiqləyici vasitələrin icbari qaydada istifadəsi tələbini istisna edir. Belə ki,

⁹⁷ İngiliscədə "e-sign".

Akta əsasən, telefon vasitəsilə ifadə edilən niyyət ifadəsi belə (məsələn, “qəbul etmək üçün 9-a basın”) e-imza anlayışının altına düşür. Bununla yanaşı, Akt elektron sənəddən istifadəni məcburi tələb kimi qoymur və ştatların bu qaydada sənədlərdən istifadə tələbinin qanunsuz olduğunu qeyd edir. Lakin e-imzaya bu cür geniş yanaşma biznes mühitində və kommersiya fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində çətinliklərə səbəb ola bilər. İstənilən vasitənin asanlıqla təsdiq vasitəsi hesab olunaraq e-imzaya bərabər tutulması dələduzluq hallarının artmasına, eləcə də yanlışlıqla bəzi əməliyyatların da yerinə yetirilməsinə səbəb ola bilər.

E-imzanı tənzimləyən beynəlxalq sənədlərdən fərqli olaraq, bu aktın digər özünəməxsus cəhəti hansı sahələrə tətbiq olunmadığının aktda göstərilməsidir. Belə ki, E-sign həmçinin vəsiyyətnamələrin və ona edilən əlavələrin, boşanma və ailə ilə bağlı digər məsələlərin, kredit müqaviləsi və onunla bağlı digər sənədlərin, kirayə müqavilələrinin, tibbi və həyat sığortasının əldə edilməsi və ləğvi ilə bağlı sənədlərin, eyni zamanda qüsurlu malla bağlı həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı sənədlərin yaradılması və istifadəsinə tətbiq edilmir.

ABŞ-ın e-imzanın tətbiqi ilə əlaqədar digər iki mühüm sənədi Vahid Elektron Əməliyyatlar Aktı (UETA) və Vahid Kompüter İnformasiya Əməliyyatları Aktıdır (UCITA). Birinci sənəd, əsasən, prosessual məsələləri özündə əks etdirərək elektron qaydada həyata keçirilmiş əməliyyatların hüquqi qüvvəsi və tanınmasını tənzimləyir, digər sənədlərdə olan müqavilələrlə bağlı normalarda tətbiq edilmir.

E. Rusiya Federasiyasında e-imza

Digər ölkə qanunvericiliklərindən fərqli olaraq, Rusiya qanunvericiliyi öz Mülki Məcəlləsində elektron formalı sənədlərlə bağlı bir sıra münasibətləri tənzimləyir. Mülki Məcəlləyə əsasən, e-mail, teleqraf, teleayp, telefon, elektron və digər telekommunikasiya üsulları ilə mübadilə edilmiş və müqavilə tərəfi olan şəxs tərəfindən göndərildiyi müəyyən edilə bilən müqavilələr yazılı müqavilələr hesab olunur.⁹⁸ Buradan aydın olur ki, Rusiya qanunvericiliyi e-imza və e-sənəd anlayışına geniş mövqedən yanaşaraq, istənilən növ elektron üsulla imzanı e-imza hesab edir. Lakin yalnız rəqəmsal qaydada yaradılmış e-imzanı əl imzası ilə bərabər hüquqi qüvvədə olduğunu qəbul edir. Rusiya qanunvericiliyinə əsasən, kommersiya əməliyyatlarında e-imzadan istifadəyə bu cür istifadə qanunvericilikdə, yaxud tərəflər arasında mövcud müqavilələrdə birbaşa nəzərdə tutulduqda yol verilir.

⁹⁸ Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsi, 1-ci hissə, № 51-FZ, (1994); 2-ci hissə № 14-FZ (1996); 3-cü hissə № 146-FZ (2001).

Mülki Məcəlləyə əlavə olaraq, Elektron Rəqəmsal İmza haqqında Federal Qanun da ölkə üzrə bu sahəni tənzimləyən bir digər aktdır.⁹⁹ Bu qanun qəbul edilənədək uzun müddət bu sahədə xüsusi tənzimləmə olmamış, yalnız yuxarıda qeyd olunan bəzi aktlarda, eləcə də məhkəmə praktikasında e-imzadan istifadə elektron kommunikasiya üsulu kimi tanınmışdır.¹⁰⁰ Sözügedən qanun 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. Qanun aşağıdakı 3 əsas prinsipə əsaslanır: 1) E-imza qanunda nəzərdə tutulan tələblərə cavab verdikdə, əl imzası ilə ekvivalent hesab olunur; 2) E-imzanın sertifikatlaşdırılması ilə bağlı məhsul və xidmətlərə dövlət tənzimləməsi mövcuddur; 3) Dövlət nəzarətindən asılı olaraq, məlumat sistemləri ümumi istifadədə olan və korporativ sistem olaraq iki yerə bölünür. Təcrübədə rəqəmsal imzaların yaradılmasında istifadə olunan texniki üsullar sənədləri imzalamağa səlahiyyəti olan müəssisələrin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən deyil, digər şirkət işçiləri tərəfindən idarə olunur.

F. Türkiyə Cümhuriyyətində e-imza

Türkiyə Respublikasında “Elektron imza haqqında” Qanun 2004-cü ildə qəbul edilmişdir.¹⁰¹ Qanun 1999-cu il tarixli Avropa İttifaqı Direktivi əsasında hazırlanmışdır. Avropa İttifaqının yanaşmasından fərqli olaraq, Türkiyədə mövcud qanun sadə, yetərli və təkmil imza kimi növlərə ayrılır.

Qanuna əsasən, e-imza 1) imza sahibi ilə bağlı; 2) yalnız imza sahibi tərəfindən istifadə edilən imza formalaşdırma mexanizmi vasitəsilə yaradılan; 3) təkmil elektron sertifikat vasitəsilə imza sahibini müəyyənləşdirməyə imkan tanıyan; iv) elektron qaydada imzalanmış məlumatın hər hansı mərhələdə dəyişikliyə məruz qalıb-qalmadığını müəyyənləşdirə bilən imza hesab olunur.¹⁰² Türkiyə Respublikasında da e-imzanın sertifikatlaşdırılmasına dövlət tənzimləməsi mövcuddur. Sertifikatlaşdırma mərkəzlərinin dəqiq siyahısı səlahiyyətli orqan tərəfindən müəyyən olunur. Qanun həmçinin hansı sənədlərin imzalanmasında e-imzadan istifadənin qeyri-mümkün olduğunu müəyyən edir. Belə ki, qanunvericilikdə forması dəqiq müəyyən edilmiş sənəd və müqavilələr bank qərantiyası istisna olmaqla e-imza ilə təsdiqlənə bilməz.

Qanunun yenidən nəzərdən keçirilməsi və bir sıra dəyişikliklər edilməsi, o cümlədən Avropa İttifaqının Direktivini əvəz etmiş eIDAS ilə uyğunlaşdırılması planlaşdırılır.

⁹⁹ “Elektron imza haqqında” Rusiya Federasiyasının Qanunu (2011).

¹⁰⁰ Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsi, № 5347/98, (1999).

¹⁰¹ “Elektron imza haqqında” Türkiyə Respublikasının Qanunu, № 5070 (2004).

¹⁰² Yuxarıda istinad 99, mad. 3.

Nəticə

Beləliklə, texnoloji innovasiyalar və internet özü ilə birlikdə e-imza və e-ticarət anlayışlarını da həyatımıza daxil etmişdir. E-imzanın tətbiqi ilə istər kommersiya, istərsə də qeyri-kommersiya əməliyyatlarının daha sürətli, operativ və xətasız həyata keçirilməsi eyni zamanda görülən işlərin həm vaxt, həm də maliyyə baxımından qənaətinə gətirib çıxarır. Kommersiya əməliyyatlarında e-imzadan istifadə, həmçinin e-ticarətin inkişafına təkan yaradır, e-ticarət isə inkişaf etdikcə və kommersiya iştirakçıları arasında geniş yayıldıqca e-imza istifadəçilərinin artmasına səbəb olur.

E-imzadan istifadənin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, məqalədə müxtəlif fəsillərdə bəhs olunan bəzi çatışmazlıqları da mövcuddur ki, bu cür maneələr e-imzadan istifadənin asanlıqla yayılması və geniş istifadəsinə çətinliklər yaradır. Bu halları, yekun olaraq, aşağıdakı qaydada ifadə etmək mümkündür:

- 1) Yalnız təkmil e-imzadan, yəni lisenziyalaşdırılmış sertifikat vasitəsilə verilən imzadan istifadənin etibarlı hesab olunması;
- 2) Rəqəmsal e-imzanın yalnız fiziki şəxslərə aid olması, hüquqi şəxslərin rəqəmsal imza vasitəsilə identifikləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü;
- 3) Sertifikatlaşdırma mərhələsinin bütövlükdə elektron qaydada həyata keçirilə bilməməsi; notarial təsdiqli sənədlərin e-imza tətbiqi dairəsinə düşməməsi;
- 4) Beynəlxalq e-ticarətə dair vahid qaydaların mövcud olmaması;
- 5) Sertifikatlaşdırmada dövlət nəzarətinin üstünlüyü;
- 6) Elektron sənədlərin arxivləşdirmə sisteminin olmaması;
- 7) E-imzadan istifadə zamanı ortaya çıxan təhlükəsizlik problemləri və s.

Yuxarıda sadalanan məsələlərin qısa zamanda həllinə nail olmaq məqsədilə bu sahədə beynəlxalq praktikadan və xarici ölkələrin təcrübəsindən məqalədə öz əksini tapmış nümunələr əsasında yararlanmaq və əlaqədar qanunvericilik normalarını yenidən nəzərdən keçirərək təkmilləşdirmək e-imzanın istifadəsinin sürətlənməsinə təkan yaradacaqdır.

İstifadəsi bir o qədər geniş yayılmasa da, özündə yuxarıda sadalanan və bir sıra digər çətinlikləri ehtiva etsə də, eləcə də bu sahələrdə ölkədaxili və beynəlxalq tənzimləməyə ehtiyac duyulsa da, e-imzanın sürətlə inkişaf edən sosial cəmiyyətə təsiri danılmazdır.

Yada salmaq lazımdır ki, əl imzası ilk dəfə istifadə edilən zaman 3000 ildən uzun müddət istifadə olunan möhürü əvəz etmək yerinə ondan istifadənin daha çox artmasına gətirib çıxardı Möhür, faktiki olaraq, günümüzdə də təsdiq vasitəsi kimi imza ilə birgə işlənir. Bunun əvəzinə, əl imzaları möhürlərlə yanaşı müəyyən məqsədlər üçün yararlı bir identifikasiya mexanizmi olaraq istifadə olundu və zaman keçdikcə istifadə tezliyi və həcmi tədricən artdı.

Rabitə texnologiyasının davamlı inkişafındakı son identifikasiya vasitəsi olan e-imzanın da bu qaydada zamanla inkişaf etməsi və gündəlik istifadə edilməsi qaçılmazdır.